



Universiteit
Leiden
The Netherlands

Gevangenis of toevluchtsoord? Vrouwen en de Rijkswerkinrichtingen in Nederland 1886-1934

Weevers, M.H.A.C.

Citation

Weevers, M. H. A. C. (2025, January 28). *Gevangenis of toevluchtsoord?: Vrouwen en de Rijkswerkinrichtingen in Nederland 1886-1934*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4178208>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4178208>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Hoofdstuk 6. Op weg naar de RWI: wat zeggen de vonnissen?

Omdat vrijwillige aanmelding na 1886 niet langer mogelijk was, speelden de politie en de rechtbanken een cruciale rol in de opzending naar een RWI. Wat onthullen de vonnissen over de gang van zaken bij arrestatie en rechtsgang? Wat was daarbij de houding van de betrokken vrouwen? Deze vragen staan centraal in dit hoofdstuk dat start met het voorbeeld van Christina Koster, gevolgd door een korte beschouwing over de verschillen tussen de betrokken arrondissementsrechtbanken. In paragraaf 6.2. kijk ik naar de afstanden tussen woonplaats en rechtbank van veroordeling en in paragraaf 6.3. naar mogelijke verschillen in opzending tussen winter en zomer. In paragraaf 6.4. komen de vonnissen voor bedelen en zwerven aan de orde aan de hand van een steekproef. Zijn hierin aanwijzingen te vinden dat vrouwen zelf op opzending aanstuurden?

6.1 ‘Dat zij daar kan breien omdat zij daar een goede bril krijgt’: Christina Koster

Op 24 oktober verklaarde de 65-jarige Christine Koster voor de rechtbank van Amsterdam dat zij op 23 september 1900

‘een heer, eene dame en een kind in de Doelenstraat vlak bij de Kloveniersburgwal om een kleinigheid heeft gevraagd, wetende dat het niet mocht. Dat zij wel negotie namelijk lucifers bij zich had, doch die in haar schort droeg. Dat zij gaarne zoude werken doch niet in haar onderhoud kan voorzien door een oogziekte. Dat zij gaarne zoude worden opgezonden; dat zij daar kan breien omdat zij daar een goede bril krijgt.’⁹³⁵

Bovengenoemde heer bleek Jacobus Adrianus Franken, hoofdcommissaris van de Amsterdamse politie. Deze gaf onmiddellijk een in de nabijheid verkerende politieagent opdracht haar aan te houden. De rechtbank achtte het ten laste gelegde bewezen en verklaarde Christina, ‘acht slaande op beklaagdes uiterlijk’ en haar eigen verklaring, tot werken in staat. Het gevolg was dat zij een week later in de RWI belandde. Christina was nog niet eerder in de RWI geweest. De vraag is hoe zij wist dat zij daar een bril kon krijgen. Het is aannemelijk dat zij dit via lotgenoten vernomen had.

Zoals in hoofdstuk 4 aangegeven, waren de veroordelingen voor bedelen en zwerven verre van evenredig verdeeld over de 23 arrondissementen, niet in absoluut opzicht, maar ook relatief gezien niet. De strafrechter was niet verplicht de bijkomende straf van opzending op te leggen zodat deze daarin zijn eigen afwegingen kon maken.⁹³⁶ Rotterdam had in 1900 318.507 inwoners, bijna drie keer zoveel ingezetenen als Utrecht (102.086) in diezelfde periode en anderhalf keer zoveel als Den Haag (206.022). De arrondissementsrechtbank van Rotterdam veroordeelde tussen 1886-1934 echter slechts 98 vrouwen tot opzending: nog geen kwart van

⁹³⁵ Noord-Hollands Archief (NHA), arrondissementsrechtbank Amsterdam, toegang 198, inventaris 179, datum vonnis 17-10-1900.

⁹³⁶ Sanne Struijk, *De ISD in perspectief. Een studie naar de ISD-maatregel in het licht van het Nederlands sanctiestelsel ter bestrijding van recidive en criminele overlast* (Rotterdam 2011) 436.

het aantal vrouwen (401) dat de rechtbank van Den Haag in diezelfde periode veroordeelde.⁹³⁷ Bierens de Haan promoveerde in 1895 op de ‘Nederlandse Strafbepalingen tegen bedelarij en landloperij’. In zijn proefschrift zette hij het aantal veroordelingen tot opzending per arrondissementsrechtbank af tegen het aantal inwoners in het betreffende arrondissement. Ook daaruit blijkt dat sommige rechtbanken, waaronder Rotterdam, tussen 1885 en 1893 (zijn onderzoek gaat niet verder dan 1893) relatief zeer weinig bedelaars en zwervers tot de RWI veroordeelden.⁹³⁸ In het overzicht van Bierens de Haan springen de arrondissementsrechtbanken van Den Haag, Utrecht, Heerenveen, Amsterdam en Alkmaar eruit met verhoudingsgewijs zeer veel vonnissen tot opzending. Deze rechtbanken hadden gedurende sommige periodes wel tien tot 25 keer meer veroordelingen dan andere rechtbanken. Alkmaar, Heerenveen en Amsterdam vertoonden daarbij sterke schommelingen. Zo daalde het aantal door Heerenveen uitgesproken opzendingen drastisch na 1890, evenals dat in Alkmaar. In Amsterdam daalde het aantal veroordelingen tot opzending na 1891.⁹³⁹ Hoewel Bierens de Haan alle veroordelingen tot opzending (zowel die van mannen als van vrouwen) in zijn onderzoek betrok, maakte hij geen uitsplitsing naar gender.

Hedendaagse onderzoekers zoals Rik Vercammen, Petrus van Duyne, Gerben de Vries en Sanne Struijk hebben eveneens aandacht aan dit fenomeen besteed. Zij hebben daarbij evenmin naar mogelijke genderverschillen gekeken. Struijk baseert zich in haar dissertatie over de maatregel Inrichting Stelselmatige Daders (ISD) in historisch perspectief op dit thema op de bevindingen van Van Duyne voor het jaar 1888.⁹⁴⁰ Deze komen even verderop aan de orde. De rijkswerkinrichting komt in haar onderzoek naar voren als één van de voorlopers van bovengenoemde maatregel. Ook bij de ISD is sprake van een buitenproportioneel langdurige opsluiting voor naar verhouding kleine maar veel voorkomende delicten.

Er zijn verschillende verklaringen voor de variatie in intensiteit van de vervolging van bedelaars en landlopers. De vage omschrijving van landloperij bood ruimte om verschillende doelgroepen op te pakken, afhankelijk van plaatselijke prioriteiten van politie en justitie.⁹⁴¹

Een andere verklaring is dat een sommige ‘opgezondenen’ met opzet bedelden of rondzwierven in arrondissementen, waar de rechtbank erom bekend stond gemakkelijk tot opzending over te gaan. Rik Vercammen spreekt in dit verband over vrijwillige aanmeldingen en heeft het vermoeden dat dit regelmatig aan de orde was. Dit zou bijvoorbeeld het relatief zeer hoge aantal veroordelingen in het kanton van Hoogstraten kunnen verklaren, waar de

⁹³⁷ De inwoneraantallen zijn ontleend aan Auke van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de 19^e eeuw* (Amsterdam 2012) 42-45. Hierbij geldt de kanttekening dat de inwonersaantallen per gemeente gegeven zijn en niet per stad (zie Van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen*, 41).

⁹³⁸ Jacob Bierens de Haan, *De Nederlandsche strafbepalingen tegen bedelarij en landloperij. Een historisch, statistisch en kritisch onderzoek* (Dissertatie Universiteit Utrecht 1895) 91.

⁹³⁹ Bierens de Haan, *De Nederlandsche strafbepalingen tegen bedelarij en landloperij*, 68-119.

⁹⁴⁰ Rik Vercammen, *Leven aan de rafelrand? Landlopers en bedelaars in Belgische Rijkswelddadigheidskoloniën 1870-1930* (Proefschrift Vrije Universiteit Brussel 2014) 263-264; Rik Vercammen en Anne Winter, ‘Een dwalend bestaan? Mobiliteit bij veroordeelde landlopers in België (1870-1914/30)’, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 13:2 (2016) 51-77, aldaar 71-72.

Gerben de Vries, *Honderd jaar gemeenschapsregime in Esserheem Veenhuizen 1995-1995* (Arnhem 1995) 33; Struijk, *De ISD*, 433-434; Petrus van Duyne, ‘Landlopers in het nieuwe Wetboek van Strafrecht’, *Tijdschrift voor Criminologie* 4 (Den Haag 1887) 79-91, aldaar 82.

⁹⁴¹ Zie hiervoor hoofdstuk 1, 11-14.

Belgische rijksweldadigheidskolonies voor mannen zetelden. Vercammen tekent hierbij aan dat het lastig is het aantal zogenaamde ‘zelfmelders’ in te schatten omdat dit niet werd geregistreerd.⁹⁴²

Tijdgenoot Bierens de Haan was van mening dat het beleid van een aantal rechtbanken (in combinatie met de acties die deze opriepen bij de bedelaars en zwervers zelf) debet was aan de grote verschillen in veroordelingen per arrondissement. Hij vergeleek de veroordelingen tot opzending door de verschillende rechtbanken over een periode van zes jaar vóór en zes jaar na de invoering van de nieuwe strafbepalingen voor bedelen en landlopen in 1886. Met zijn bevindingen wilde hij de conclusie van het bestuur van de Nederlandse Juristen Vereniging van 1894 aanvechten, dat de nieuwe strafbepalingen van 1886 geen enkel effect hadden gehad.⁹⁴³ Hij signaleerde grote verschillen in de aantallen vonnissen tussen de verschillende rechtbanken. Over de hele linie bleef het totale aantal veroordelingen tussen 1880 en 1893 echter redelijk stabiel, de bevolkingsgroei in aanmerking genomen.⁹⁴⁴ Arrondissementen met een laag aantal veroordelingen kenden vrijwel dezelfde sociaaleconomische omstandigheden als die met heel veel veroordelingen. Om die reden konden verschillen in criminaliteit geen verklaring vormen voor deze diversiteit. (Anders dan veel tijdgenoten, weet Bierens de Haan de oorzaak van bedelen en zwerven dus eerder aan armoede dan aan het karakter van degenen die zich hieraan schuldig maakten.) Hij zocht de verklaring voor de verschillen in opzending in de bereidheid van sommige rechtbanken om, al dan niet tijdelijk, grote groepen bedelaars en zwervers te veroordelen. Hier zouden laatstgenoemden dankbaar gebruik van hebben gemaakt.⁹⁴⁵

6.2 Afstand woonplaatsen en rechtbank van veroordeling

Tegen de achtergrond van bovenstaande is het interessant te kijken naar de afstand tussen woonplaats en rechtbank van veroordeling. Een grote afstand tussen woonplaats en rechtbanken die de reputatie hadden snel tot opzending over te gaan, zou een indicatie kunnen zijn dat vrouwen opzettelijk bedelden of rondzwierven in het arrondissement van deze rechtbanken.

Bij de vrouwen die vastzaten voor bedelen en zwerven staat in slechts 447 van alle 1612 vonnissen (28 procent) tussen 1886 en 1934 een (laatste) woonplaats vermeld. Van deze vrouwen waren 236 veroordeeld voor bedelen en 209 voor landloperij. In slechts vier gevallen was sprake van een combinatie van bedelen en zwerven. Vergeleken met de verhouding bedelen versus zwerven voor alle opzendingen waren verhoudingsgewijs meer vrouwen met woonplaats veroordeeld voor bedelen. In totaal waren 689 voor bedelen veroordeeld versus 914 voor landloperij (in acht gevallen was sprake van een combinatie).

Tot 1892 waren de bedelaars onder de opgezonden vrouwen met 55 procent (332 van de 600 vonnissen) in de meerderheid. De oorzaak hiervan lag voor een groot deel bij de arrondissementsrechtbank van Heerenveen. Deze rechtbank was in de periode tot 1892, samen met de rechtbank van Den Haag, verantwoordelijk voor de meeste opzendingen voor bedelarij. Bijna alle vonnissen van Heerenveen tot 1892, 111 van de 122, hadden betrekking op bedelarij.

⁹⁴² Vercammen e.a., ‘Een dwalend bestaan? 71-72.

⁹⁴³ Bierens de Haan, *De Nederlandsche strafbepalingen*, 67-68.

⁹⁴⁴ Zijn proefschrift verscheen in 1895 en over 1894 waren op dat dat moment nog geen cijfers bekend. Bierens de Haan liet het jaar 1887 buiten beschouwing omdat het ‘abnormaal’ grote aantal veroordelingen in dat jaar een gevolg was van het sluiten van de Ommerschans.

⁹⁴⁵ Bierens de Haan, *De Nederlandsche strafbepalingen*, 72-73.

Dit hoge aandeel van Heerenveen in de vonnissen verminderde na 1890 drastisch tot 13 veroordelingen in de periode 1891-1912, waarvan slechts twee begin twintigste eeuw. Na 1912 (tot eind onderzoeksperiode in 1934) zond Heerenveen geen vrouwen meer op. Dit patroon van een korte periode met heel veel veroordelingen tussen 1886-1891, gevolgd door een plotselinge en scherpe daling is ook bij Bierens de Haan terug te vinden. Volgens hem was het verhogen van de opzendtermijn naar het maximum van 36 maanden vanaf 1891 de oorzaak van deze plotselinge daling. Dit zou een plausibele verklaring kunnen zijn voor de mannelijke zwervers en bedelaars. Deze waren er volgens Bierens de Haan regelmatig op uit om in de RWI een onderkomen voor de winter te vinden. Zij hoopten dan in het voorjaar, wanneer de kansen op (seizoens-)werk veel groter waren weer vrij te komen. Petrus van Duyne spreekt in dit verband over een ‘winterlogieshypothese’.⁹⁴⁶

De opzendtermijn van de in Heerenveen veroordeelde vrouwen was vanaf 1886 echter al heel hoog: gemiddeld meer dan 31 maanden. Van de in totaal 122 in Heerenveen veroordeelde vrouwen kregen 88 (72 procent) zelfs de maximale termijn van 36 maanden. De vraag is waarom de vrouwen een langere termijn dan de mannen kregen. Een mogelijke verklaring is dat bedelarij vrouwen zwaarder aangerekend werd dan mannen, zoals Jacqueline Fillmore en Sue Davies constateren in respectievelijk Engeland en Australië.⁹⁴⁷ Het verklaart echter niet waarom na 1891 ook het aantal veroordeelde vrouwen sterk afnam in Heerenveen.

De rechtbank van Den Haag was verantwoordelijk voor 401 vonnissen tot opzending: een kwart van het totale aantal vonnissen (1612) tot opzending van vrouwelijke bedelaars en zwervers tussen 1886-1934. Ook bij deze rechtbank was aanvankelijk (tot 1892) sprake van meer vonnissen voor bedelen, maar in een minder extreme verhouding: 79 procent (89) voor bedelen versus 21 procent (23) voor landloperij. Vanaf 1891 nam het totale aantal veroordelingen in Den Haag sterk toe van elf in 1890 naar 47 in 1893, evenals het aandeel landloperij in het totale aantal veroordelingen. Na 1900 namen de cijfers weer af in lijn met de algehele terugloop in veroordelingen tot opzending van vrouwelijke bedelaars en zwervers. L.G. van Eendenburg e.a. veronderstellen dat de nabijheid van de rijkswerkinrichting voor vrouwen vanaf eind 1889 (mede) debet was aan de toename van het aantal vrouwelijk veroordeelden in Den Haag.⁹⁴⁸ Dit gold niet voor de mannen die in dezelfde periode eveneens in toenemende aantallen in Den Haag gevonnis werden: de rijkswerkinrichting voor mannen bleef in Veenhuizen gevestigd.⁹⁴⁹

Volgens Bierens de Haan was de toename in Den Haag niet alleen te danken aan de aantrekkingskracht van deze welvarende stad op bedelaars en zwervers, maar vooral het gevolg van een afspraak tussen politie en rechtbank. Om van de ingewikkelde bewijsvoering voor landloperij af te zijn, waren justitie en politie in Den Haag overeengekomen dat iedereen die zich driemaal voor een nachtverblijf bij de politie had gemeld, automatisch in aanmerking

⁹⁴⁶ Van Duyne, ‘Landlopers in het nieuwe Wetboek van Strafrecht’, 83; Bierens de Haan, *De Nederlandsche strafbepalingen*, 78-79.

⁹⁴⁷ Sue Davies, ‘Working their way to respectability: Women, vagrancy and reform in the late nineteenth century Melbourne’, *Lilith. A Feminist History Journal* 6 (1989); Jacqueline Fillmore, ‘The female vagrant pauper’, *The Local Historian* 3 (2005), 148-158.

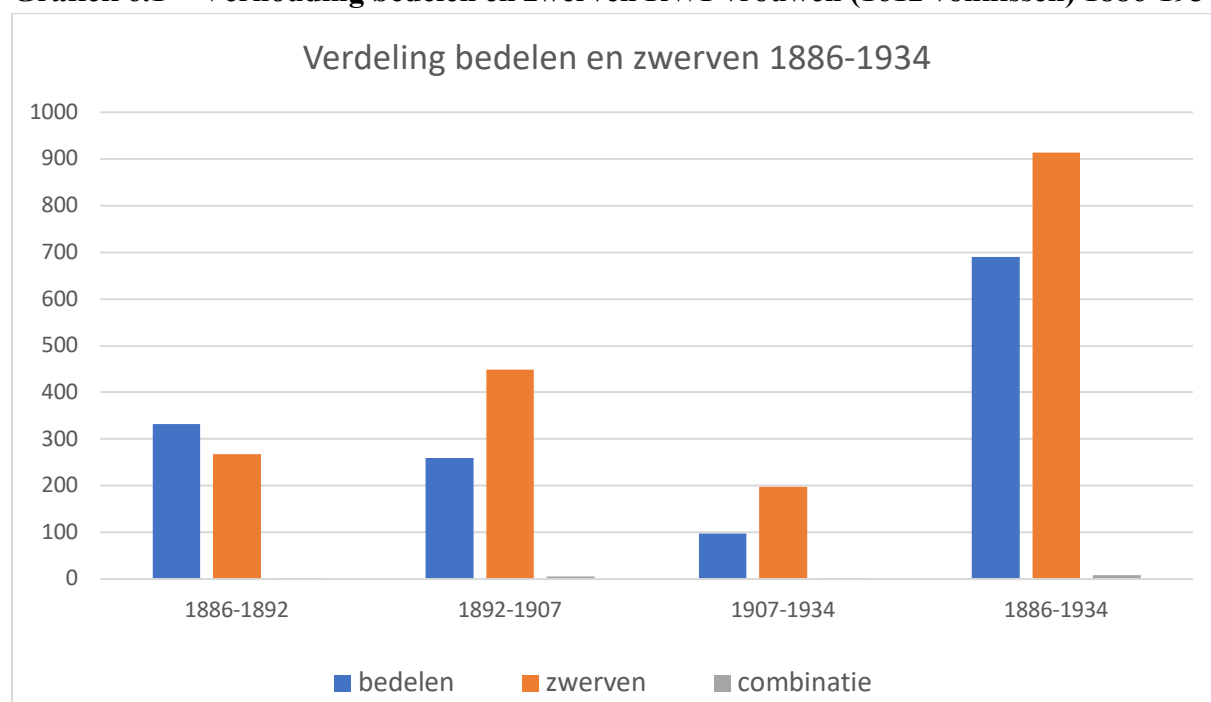
⁹⁴⁸ L.G. van Eendenburg en G.L. van Eendenburg, *Bedelaarsters en landloopsters in de Rijkswerkinrichting Veenhuizen, later Leiden (1886-1892)* (Koudekerk aan de Rijn 2004) 94.

⁹⁴⁹ Bierens de Haan, *De Nederlandsche strafbepalingen*, 74-75.

kwam voor opzending. Deze afspraak zou zo algemeen bekend zijn dat de politie van andere gemeentes zwervers zelfs geld voor de reis naar Den Haag gaf, zo verklaarden sommige bedelaars en zwervers aan de Haagse politie.⁹⁵⁰ Deze praktijk was niet ongewoon in de negentiende eeuw. Zo klaagden de autoriteiten in Parijs over het verstrekken van reisgeld aan landlopers of zieken door burgemeesters van kleine plattelandsgemeenten om zo van hun probleem af te zijn.⁹⁵¹ Bierens de Haan had geen direct bewijs voor het bestaan van deze overeenkomst tussen politie en justitie. Hij was van mening dat de hoge aantallen veroordeelde landlopers (die allen op basis van drie nachten onderdak in een Haags politiebureau veroordeeld waren) dit overtuigend aantoonde.⁹⁵² Afgaande op de cijfers in zijn proefschrift zou deze afspraak ergens eind jaren tachtig van de negentiende eeuw tot stand gekomen moeten zijn. Vanaf 1889 tot 1893 nam het aantal opzendingen voor landloperij spectaculair toe.

De rechtbank van Amsterdam veroordeelde, anders dan die van Den Haag en Heerenveen, aanvankelijk veel meer vrouwen voor landlopen dan voor bedelen. Tot 1907 betrof dit 106 van alle 121 vonnissen (88 procent). Na 1907 liepen de vonnissen voor bedelen en zwerven gelijk op. Tot slot waren er in Utrecht over de hele periode veel meer veroordelingen voor zwerven dan voor bedelen: 235 versus 13. Eén veroordeling had betrekking op een combinatie van diefstal en landlopen.

Grafiek 6.1 Verhouding bedelen en zwerven RWI-vrouwen (1612 vonnissen) 1886-1934



Bron: Nationaal Archief Den Haag, Rijkswerkinrichting voor Vrouwen te Leiden, toegang 3.05.06, inventarisnummers 1 tot en met 3 (1886-1934).

⁹⁵⁰ Bierens de Haan, *De Nederlandse strafbepalingen*, 74.

⁹⁵¹ Timothy B. Smith, 'Rural exodus, vagabondage and social crisis in France 1880-1914', *Journal of Social History* 32:4 (1999), 821-846, aldaar 827.

⁹⁵² Bierens de Haan, *De Nederlandse strafbepalingen*, 74-75.

Uit grafiek 6.1. blijkt dat er over de hele linie meer vrouwen waren opgezonden voor landloperij dan voor bedelarij (57% versus 43%. In slechts acht gevallen (minder dan een half procent) was sprake van een combinatie van bedelen en zwerven.

Grafiek 6.2. Vonnissen per arrondissementsrechtbank van de voor bedelarij en landloperij opgezonden vrouwen waarvan een (laatste) woonplaats bekend was (1886-1934)



Bron: NL-HaNA, Rijkswerkinrichting voor vrouwen, toegang 3.05.06, inv.nr. 1-3 (1886 t/m 1934).

In zeven van de 447 gevallen waarvoor een woonplaats geregistreerd is, is de rechtbank van veroordeling niet vermeld en in één geval is de woonplaats onleesbaar. Van de overige 439 veroordelingen waren er 145 uitgesproken (33 procent) door een rechtbank buiten het arrondissement waaronder de woonplaats viel.⁹⁵³

Zoals in grafiek 6.2. te zien is, springen vooral Utrecht en Den Haag eruit als de rechtbanken met de meeste veroordelingen van vrouwen die buiten het arrondissement woonachtig waren (n=145). Van de 24 in Den Haag veroordeelde vrouwen waren er slechts tien veroordeeld voor landloperij. Voor de meesten van hen zal de eerdergenoemde afspraak tussen justitie en politie dus niet aan de orde geweest zijn. Volgens Bierens de Haan waren de door de Haagse rechtbank opgezonden mannen (van wie het aantal tussen 1889 en 1893 sterk steeg) allen veroordeeld voor landlopen.⁹⁵⁴ Bij de 51 veroordeelden door de arrondissementsrechtbank van Utrecht betrof het, op twee na, vonnissen voor landloperij. Bij de overige (niet in de grafiek vermelde) arrondissementsrechtbanken was sprake van drie of minder vonnissen tot opzending, in totaal 20. Uiteraard gaat het hier om relatief kleine aantallen: in driekwart van de inschrijvingen was immers geen woonplaats geregistreerd.

⁹⁵³ Voor de indeling van de arrondissementen is gebruik gemaakt van Mr C.M. van der Kemp's *Ontwikkeling van het recht betreffende de kantongerechten* (vijfde druk), bewerkt door Mr. P.I. de Pui (Kampen 1913) 6-24. Hierbij geldt de kanttekening dat de indeling van sommige arrondissementen in de loop van de onderzoeksperiode enigszins gewijzigd kan zijn.

⁹⁵⁴ Bierens de Haan, *De strafbepalingen*, 75.

6.3 Verschillen in opzending tussen lente/zomer en herfst/winter

Volgens Bierens de Haan toonde de rechtbank van Utrecht zich zeer bereid om zwervers en bedelaars tot een verblijf in de RWI te veroordelen. Daarbij was deze zo ‘welwillend’ rekening te houden met de voorkeur van de opgepakte mannelijke landlopers voor de straftermijn. Voor het jaar 1892 is hij systematisch de opgelegde termijnen nagegaan voor alle vonnissen. Hierbij ontdekte hij dat bijna de helft van de in januari en februari veroordeelde mannen voor drie maanden was opgezonden, zodat ze in april en mei weer buiten stonden. Voor de maanden juli tot december vond hij een nog sterker verband: in die periode was bij een groot aantal veroordeelden sprake van termijnen die er consequent toe leidden dat de betrokkenen in maart of april vrijkwamen. In een noot verwijst hij hierbij naar een artikel van negen november 1894 in de NRC over de berechting van 26 landlopers door de rechtbank van Utrecht. Dit artikel vermeldde dat de meesten de rechtbank verzochten om alleen voor de wintermaanden opgenomen te worden, omdat het voorjaar hen ‘overvloed van werk belooftde’.⁹⁵⁵ Deze wens zou voor de meesten gehonoreerd zijn.

Gerben de Vries vindt in het inschrijfregister voor Veenhuizen II ook voor een latere datum bevestiging voor de hypothese, dat Utrecht graag aan de wensen van de gedaagde bedelaars en zwervers tegemoetkwam. Van de 27 veroordeelde mannen, die op 16 juni 1896 in Veenhuizen aankwamen, werden er achttien in april van het jaar daarop ontslagen en één in maart. De Vries meent dat de Utrechtse rechtbank hoopte deze mannen hiermee te stimuleren (seizoens-) werk te vinden.⁹⁵⁶

Petrus van Duyne toetst de ‘winterlogieshypothese’ van Bierens de Haan voor de rechtbanken van Alkmaar, Den Haag en Rotterdam voor het jaar 1888. Hij vindt echter geen ‘ondubbelzinnig’ bewijs voor het bestaan van een dergelijke praktijk.⁹⁵⁷ Alleen de termijnen die de rechtbank van Den Haag oplegde, passen naar zijn oordeel in een ‘overwinteringshypothese’. De door hem gesignaleerde (opzendings-)piek in de zomermaanden past daar niet bij. Desondanks is Van Duyne van mening dat de hypothese hiermee niet van tafel is. Zijn onderzoek beperkt zich tot drie rechtbanken en slechts één jaar. De aantallen in Rotterdam waren daarbij te klein voor een betrouwbare vergelijking.⁹⁵⁸ Klimatologische omstandigheden en prijschommelingen konden van invloed zijn geweest op de uitkomsten. Een belangrijk argument is tot slot, volgens Van Duyne, de vasthoudendheid waarmee tijdgenoten aan de veronderstelling van de RWI als ‘winterverblijf’ vasthielden.⁹⁵⁹ Rik Vercammen vindt in zijn studie naar de mannen die in de Belgische rijksweldadigheidskolonies terechtkwamen alleen voor de zeer seizoensafhankelijke landarbeiders ondersteuning voor een winterlogieshypothese. De vrederechters veroordeelden een groot deel van hen (47%) in de winter tot één van de kolonies, waarna zij op eigen verzoek in de lente weer vrijkwamen (in 60% van de gevallen).⁹⁶⁰

⁹⁵⁵ Bierens de Haan, *De strafbepalingen*, 79.

⁹⁵⁶ De Vries, *Honderd jaar gemeenschapsregime*, 33.

⁹⁵⁷ Van Duyne, ‘Landlopers’, 89. Van Duyne maakt geen onderscheid naar geslacht. (Er waren dat jaar slechts vier vrouwen opgezonden naar Veenhuizen voor bedelen en zwerven).

⁹⁵⁸ Ibidem, 87.

⁹⁵⁹ Struijk, *De ISD*, 434; Van Duyne, ‘Landlopers’, 89.

⁹⁶⁰ Vercammen, *Leven aan de rafelrand?* 263-264.

Nederlandse (juridische) weekbladen uit die tijd, zoals *Het Paleis van Justitie*, verwezen eveneens regelmatig naar opzet bij de zwervers. ‘Hij stuurde op Utrecht aan. Volgens zijn kompas moest dat, wijl de Utrechtse specialiteit was in het opzenden van bedelaars.’⁹⁶¹ Dit moeten, gezien de verhouding bedelaars en zwervers, uiteraard landlopers zijn geweest, maar het geeft aan, dat voor tijdgenoten bedelarij en landloperij vrijwel uitwisselbaar waren.

En de vrouwelijke bedelaars en zwervers?

Verreweg de meeste vrouwen werkten als schoonmaakster, koopvrouw (venten) of naaister: beroepen die nauwelijks seizoengevoelig waren. Sigrid Wadauer veronderstelt dat dit de reden was dat vrouwen in Oostenrijk eind negentiende eeuw minder vaak voor landloperij opgepakt werden: zij konden gemakkelijk werk vinden in een huishouden of lage lonensector.⁹⁶² Dit laat onverlet dat een zwerfend bestaan in het late voorjaar en in de zomer vanwege het weer gemakkelijker vol te houden was dan in de winter. Hierdoor kan een winterlogieshypothese ook op de vrouwen van toepassing zijn. De vraag is of dit terug te zien is in de data van de vonnissen.

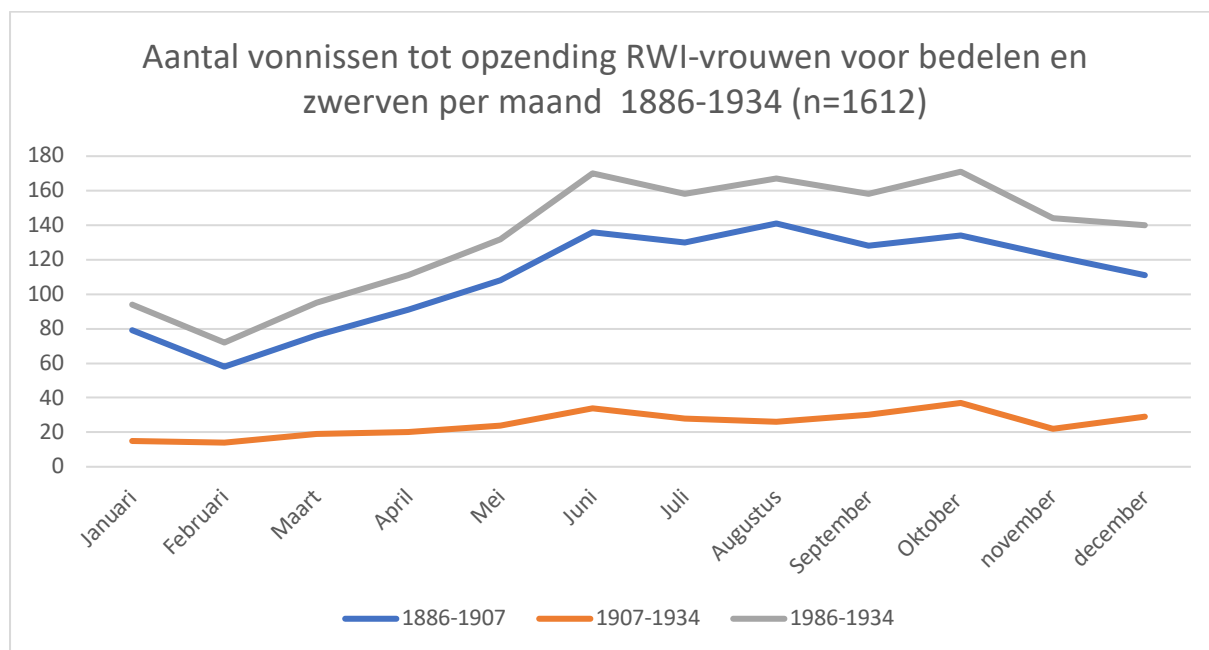
In onderstaande grafiek is te zien dat van alle 1612 vonnissen tot opzending in de periode 1886- 1934, de meeste veroordelingen tot opzending waren uitgesproken in de maanden oktober (171), juni (170) en augustus (167). De eerste drie maanden van het jaar gaven de minste veroordelingen te zien: over de hele periode respectievelijk 94, 72 en 95. Voor een winterlogieseffect zou het aantal opnames in de maanden vóór de winter, september en oktober, sterker verhoogd moeten zijn.⁹⁶³ De piek in oktober past hier wel in, maar de bijna even grote piek in juni en augustus weer niet. De verschillen zijn over de hele linie niet heel groot. Het gemiddelde aantal opnames per maand ligt op 134 en de mediaan op 142. Ook zijn er geen grote verschillen tussen de eerste periode tot 1907 en de periode 1907-1934 te zien. Het meest opvallende is het betrekkelijk geringe aantal vonnissen in de eerste maanden van het jaar en het hoge aantal in de zomerperiode.

⁹⁶¹ *Het Paleis van Justitie*, populair weekblad voor binnen- en buitenlandsche rechtspleging 39 (1910), Stadsarchief Amsterdam, toegang 15030, inventaris 115758 geciteerd in Marian Weevers en Catrien Bijleveld, ‘”Uitgediende hetaeren, verjaagde concubines en in de steek gelatenen”. De opsluiting van vrouwelijke bedelaars eind negentiende eeuw’, *Tijdschrift voor Criminologie* 52:4 (2010) 333-457, aldaar 355.

⁹⁶² Sigrid Wadauer, ‘Establishing distinctions. Unemployment versus vagrancy in Austria from the late nineteenth century to 1938’, *International Review of Social History* 56:1 (2011) 31-70, aldaar 60. Zie ook hoofdstuk 1.

⁹⁶³ Van Duyne, ‘Landlopers’, 86.

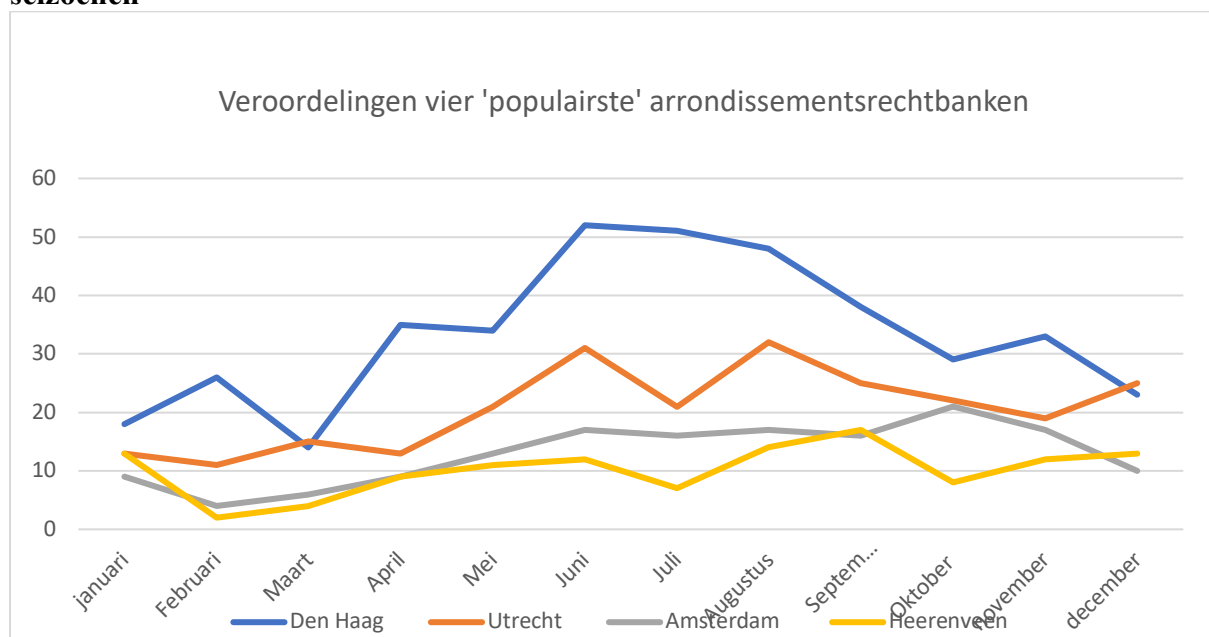
Grafiek 6.3. Verdeling vonnissen bedelen en zwerven RWI-vrouwen over de seizoenen 1886-1934



Bron: NL-HaNA, Rijkswerkinrichting voor vrouwen, toegang 3.05.06, inv.nr. 1-3 (1886-1934).

Zoals eerder aangegeven, waren sommige rechtbanken eerder geneigd tot opzending dan anderen. De vraag is of de vonnissen van deze rechtbanken (Den Haag, Utrecht, Amsterdam en Heerenveen) een ander beeld laten zien.

Grafiek 6.4 Verdeling vonnissen tot opzending van vrouwelijke bedelaars en landlopers door de rechtbanken van Den Haag, Utrecht, Amsterdam en Heerenveen over de seizoenen



Bron: NL-HaNA, Rijkswerkinrichting voor vrouwen, toegang 3.05.06, inv.nr. 1-3 (1886 t/m 1934).

Ook hier is er echter in het najaar nauwelijks een verhoging van het aantal vonnissen tot opzending te zien vergeleken met het voorjaar of de zomerperiode. En ook hier was, bij drie rechtbanken, sprake van een piek in juni (en in Utrecht ook in augustus). Amsterdam laat een piek zien in oktober, gevolgd door een daling richting december. Heerenveen piekte in september, daalde in oktober om weer te stijgen in de periode november-januari. Bij de vier ‘populairste’ rechtbanken is een seizoenseffect evenmin overtuigend waarneembaar. Een verklaring kan zijn dat bij vrouwen factoren als ongewenste zwangerschappen, huiselijk geweld, uitstoting door familie en psychische/psychiatrische problemen een grotere rol speelden dan bij de mannen.

6.4 Veroordelingen voor openbare dronkenschap

Op openbare dronkenschap stond een minder zware (bijkomende) straf: maximaal één jaar. Pas na minimaal drie veroordelingen kwam de RWI in beeld. Ook kwamen de overtreders van dit delict voor een lagere rechtbank: het kantongerecht. In het register van de RWI stonden in totaal 235 vrouwen geregistreerd voor openbare dronkenschap, verdeeld over 625 opzendingen.

Ariadne Schmidt concludeert in haar vergelijkend onderzoek naar criminaliteit onder vrouwen in verschillende vroegmoderne steden, dat zowel het soort criminaliteit als de vervolging daarvan afhankelijk was van het soort stad waarin het zich voordeed.⁹⁶⁴ Dit is ook terug te zien in het vervolgingsbeleid van openbare dronkenschap versus bedelarij en landloperij in deze onderzoeksperiode.

Rotterdam was met 117 veroordelingen (bijna een vijfde van alle 625 opzendingen voor dronkenschap tussen 1886 en 1934) koploper in het opzenden van vrouwen voor openbare dronkenschap. Amsterdam en Groningen volgden met respectievelijk 90 en 72 veroordelingen tot opzending. De vraag is waarom Rotterdam zoveel vrouwen voor openbare dronkenschap tot de RWI veroordeelde, terwijl justitie en politie zich hier veel minder leken te storen aan bedelaars en zwervers. Misschien had dit te maken met het significant hogere drankgebruik (jenever) in deze stad. Dit lag vijftienmaal hoger dan het landelijk gemiddelde.⁹⁶⁵ Behalve dat Rotterdam mogelijk meer last had van openbare dronkenschap dan van landloperij, vormden havensteden vanwege de vele komende en gaande zeelieden een aantrekkelijk werkterrein voor publieke vrouwen.⁹⁶⁶ Datzelfde gold voor Amsterdam. In Groningen was in de negentiende eeuw een klein garnizoen gevestigd.⁹⁶⁷ In garnizoenssteden bevonden zich van oudsher ook veel sekswerkers.⁹⁶⁸ Onder degenen die voor dronkenschap vastzaten waren veel meer vrouwen als publieke vrouw geregistreerd en overmatig alcoholgebruik kwam onder sekswerkers regelmatig voor.⁹⁶⁹ Tot slot konden verschillen in persoonlijke prioriteiten van de politie van invloed zijn op de intensiteit van de vervolging, zoals Craig Stafford aantoonde in zijn studie naar het beleid van de politie in twee aangrenzende gemeenten in Lancashire (Engeland). De

⁹⁶⁴ Ariadne Schmidt, *Prosecuting women. A comparative perspective on crime and gender before the Dutch criminal courts, c. 1600-1810* (Leiden 2020) 248-249.

⁹⁶⁵ Cornelis Doevendans en Richard Stolzenburg, *Stad en samenleving* (Groningen 2000) 233.

⁹⁶⁶ Schmidt, *Prosecuting women*, 252.

⁹⁶⁷ R. van der Wal, ‘Het leger: hoeder van de openbare orde en veiligheid in de negentiende eeuw’, *Militaire Spectator* 173:2 (2004) 102-115, aldaar 107.

⁹⁶⁸ Schmidt, *Prosecuting women*, 228.

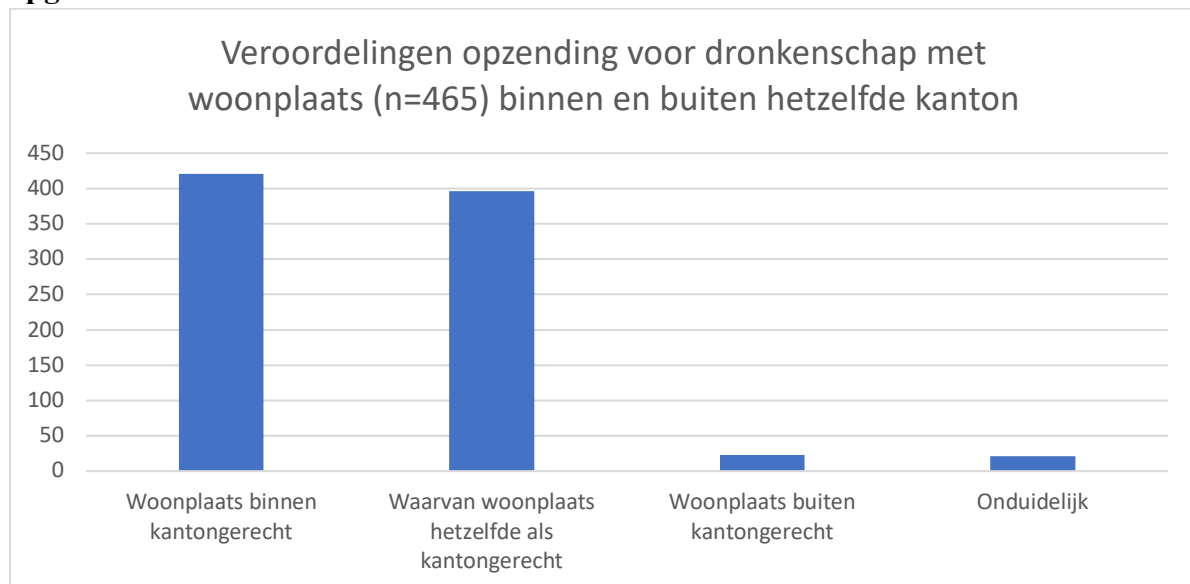
⁹⁶⁹ Claudia Soares, ‘The path to reform?’, *Cultural and Social History. The journal of the Social History Society* 12:3 (2015) 411-429, aldaar 417.

preoccupatie van de politie met wanordelijk gedrag had in de ene gemeente een hausse aan arrestaties van vrouwen voor lichte vormen van dronkenschap tot gevolg. In de andere gemeente was de focus van de politie vooral gericht op geweldsdelicten en kwam alleen excessieve dronkenschap onder vrouwen voor vervolging in aanmerking (vanwege de veronderstelde relatie met geweldsdelicten).⁹⁷⁰

Den Haag en Rotterdam waren redelijk vergelijkbaar met Brussel en Antwerpen in die tijd. Brussel en Den Haag leken als bestuurscentra meer aanstoot te nemen aan landlopers, terwijl havensteden als Antwerpen en Rotterdam gedijden bij een grote in- en uitstroom aan migrantenarbeid. In deze steden met veel herbergen en bars, kreeg vervolging van openbare dronkenschap en straatprostitutie wellicht meer prioriteit.⁹⁷¹ Helaas heeft Bierens de Haan de veroordelingen tot opzending voor openbare dronkenschap door de verschillende kantongerechten niet in zijn onderzoek betrokken. Het is daarom niet duidelijk of bovenbeschreven patroon, met Rotterdam als koploper in het aantal opzendingen voor dronkenschap, ook op de mannen van toepassing was.

Van de 465 vrouwen (waarvoor een woonplaats geregistreerd was) die opgesloten zaten voor openbare dronkenschap waren 421 vrouwen veroordeeld door een rechtbank die in hetzelfde kanton lag als de woonplaats van de betreffende vrouw. In 396 gevallen was de woonplaats zelfs identiek aan het kantongerecht van veroordeling. Van slechts 23 vrouwen is zeker dat zij buiten het kanton van veroordeling woonden. In de overige 21 gevallen was dit onduidelijk.

Grafiek 6.5 Afstand woonplaats en rechtbank van veroordeling bij de voor dronkenschap opgezonden vrouwen



Bron: NL-HaNA, Rijkswerkinrichting voor Vrouwen, toegang 3.05.06, inv.nr. 4-5 (t/m 1934).

⁹⁷⁰ Craig Stafford, 'The policing of female drunkenness in two northern English boroughs c. 1869-1875' in: Jo Turner, Helen Johnston and Marion Pluskota, eds., *Policing women. Histories in the modern world 1800-1950* (New York 2024) 75-93.

⁹⁷¹ Margo de Koster, 'Prostitutie en politie in Antwerpen, eind negentiende- begin twintigste eeuw', *Heemkunde* 8:31 (2018) 39-51, aldaar 42-47.

Min of meer hetzelfde beeld is te zien bij de 117 vrouwen die voor het kantongerecht van Rotterdam stonden. Hiervan waren 79 vrouwen woonachtig in Rotterdam (68 procent), van 35 was geen woonplaats vermeld. Slechts drie vrouwen hadden een woonplaats (ver) buiten het kanton van Rotterdam (namelijk Amsterdam, Utrecht en Arnhem). Hierin verschilde deze groep vrouwen sterk van degenen die voor bedelen en zwerven in de RWI vastzaten.

Een ander verschil is dat in het RWI-register voor dronkenschap bij de rechtbank van veroordeling in 70 gevallen (11%) de aantekening staat ‘verzet vervallen’, ‘na gedaan verzet bekrachtigd’ of ‘met vernietiging vonnis kantongerecht’. Dit kan een indicatie zijn dat de opzending in deze gevallen eerder het resultaat was van vervolging door politie en justitie dan dat betrokkenen daar zelf op hadden aangestuurd.

Bij een veroordeling bij verstek (bij afwezigheid van de gedaagde) overhandigde een ambtenaar van het Openbaar Ministerie of een deurwaarder het vonnis aan de veroordeelde ('betekende'). Laatstgenoemde kon daarop meteen verzet aantekenen. Het aantekenen van verzet had een vernietiging van het vonnis (aanvankelijk) of (later) schorsing van de uitvoering van het vonnis tot gevolg. De zaak kwam dan opnieuw voor bij dezelfde rechtbank. Als de gedaagde ook bij de nieuwe zitting niet op kwam dagen, wat bij deze groep nogal eens voorkwam, verklaarde de rechtbank het verzet vervallen. Kwam deze daarentegen wel opdagen, dan werd de zaak opnieuw behandeld. Dit leidde vervolgens tot bevestiging (of bekrachtiging) van het vonnis of vernietiging.⁹⁷² Waar het aantekenen van verzet meestal niet tot afstel leidde, leidde het wel vaak tot uitstel van de uitvoering van de straf. Het RWI-register voor openbare dronkenschap toont regelmatig een groot gat tussen de datum van het vonnis en de aankomst in de RWI. De vrouwen die voor landlopen en bedelen veroordeeld waren, arriveerden daarentegen vrijwel altijd onmiddellijk in de RWI (na het uitzitten van een aantal dagen hechtenis tot maximaal een paar weken). Veroordelingen bij verstek kwamen bij hen zelden voor.

Heel af en toe was bij de veroordeelden voor dronkenschap sprake van hoger beroep. In dat geval kwam de zaak voor een hogere rechtbank. De veroordeelde moest dan aantonen dat hier gegronde redenen voor bestonden.⁹⁷³ Slechts één aantekening in de inschrijfboeken voor bedelen en zwerven verwijst naar protest tegen het vonnis. Bij Dirkje Potvliet staat te lezen: ‘bij arrest van den hoogen raad 28-10-1895 voorziening in cassatie afgewezen’. De rechtbank van Utrecht had haar op 22 augustus 1895 veroordeeld voor opzending. Ruim twee maanden later kwam zij in de RWI aan, drie dagen na de uitspraak van de Hoge Raad.⁹⁷⁴

6.5 Wat zeggen de vonnissen?

Steekproef vonnissen bedelen en zwerven

Sterkere aanwijzingen voor agency en de rol van rechtbanken daarin zijn wellicht te vinden in de omstandigheden van de aanhouding. Om opgezonden te worden moest het delict en de pleger daarvan aan twee voorwaarden voldoen. In de eerste plaats moest bewezen zijn dat zij of hij zich schuldig had gemaakt aan artikel 432 of artikel 433 van het Wetboek van Strafrecht van 1886. Dat wil zeggen dat sprake was van bedelen *in het openbaar* (of op een vanaf de openbare

⁹⁷² Van der Kemp, *Ontwikkeling van het recht betreffende de kantongerechten*, 87-89.

⁹⁷³ Ibidem, 295-300.

⁹⁷⁴ Nationaal Archief, Den Haag, Rijkswerkinrichting voor vrouwen te Leiden (tot 1889 Veenhuizen), nummer toegang 3.05.06, inventarisnummer 2.

weg zichtbare plaats) of van landloperij door *zonder middelen van bestaan rond te zwerven*. Op basis van artikel 434 van datzelfde wetboek kon iemand, ‘zoo hij tot werken in staat is’, de tweede voorwaarde, tot plaatsing in een rijkswerkinrichting worden veroordeeld. Het was aan de rechter om te beoordelen of de verdachte arbeidsgeschikt was en dit ‘met redenen omkleed’ te (laten) vermelden in het vonnis.⁹⁷⁵

Hieronder volgen de resultaten uit de (vijfjaarlijkse) steekproef van de vier rechtbanken die de meeste veroordelingen tot opzending (van vrouwen) voor bedelen en landlopen op hun conto hadden staan.

6.5.1. Definitie en toepassing bijkomende straf van opzending voor landlopen en bedelen

Er waren niet alleen verschillen tussen de vier betrokken rechtbanken in het aantal vonnissen dat zij uitspraken. Ook de manier waarop zij de wet (en de daarin gehanteerde definities) toepasten liep uiteen. Hoewel bedelarij en landloperij verschillende omschrijvingen kenden, zijn beide delicten nauw verwant. Om zonder middelen van bestaan te overleven moest een landloper immers vroeg of laat wel om een aalmoes vragen. Zoals eerder vermeld, beschikten ook de bedelaars in veel gevallen niet over een (vast) woonadres. Desondanks kwam het zelden voor dat een rechtbank een vrouw zowel schuldig aan bedelen als aan zwerven bevond. Het lijkt enigszins arbitrair voor welk delict de betrokken rechtbanken kozen. Catherina Cramer bijvoorbeeld ‘zwierf bedelend rond’. De rechtbank veroordeelde haar echter (alleen) voor landloperij.⁹⁷⁶ Bijna alle arrondissementsrechtbanken maakten, zoals in die periode gebruikelijk was, voor het vonnis (en proces-verbaal) gebruik van voorgedrukte formulieren. Deze verschilden sterk per rechtbank, zoals verderop blijkt.⁹⁷⁷

De voor de steekproef gekozen systematiek heeft tot gevolg dat van de in totaal 122 vonnissen van de rechtbank van Heerenveen er 103 in de steekproef zitten.⁹⁷⁸ Deze dateren op twee na van vóór 1891. De overgrote meerderheid (100) betrof bedelen, waarvan 74 (72 procent) in vereniging gepleegd. Marion Pluskota toont aan dat ‘co-offending’ eind negentiende eeuw een belangrijk kenmerk van vrouwelijke criminaliteit was in Amsterdam. Hierbij bestond dikwijls een nauwe verwantschap tussen de daders. Van alle gezamenlijk bedelende vrouwen in het arrondissement Heerenveen was, voor zover achterhaald, in negen gevallen sprake van een familierelatie. Hierbij ging het in vijf gevallen om een echtgenoot, in één geval om een heel gezin (vader, moeder en twee minderjarige kinderen) en in de overige gevallen om een zwager, broer of vader. Er was dus sprake van een relatief laag percentage samenplegen met familieleden, namelijk dertien procent. Dit duidt erop dat de vrouwen in deze studie nog minder dan andere ‘criminele’ vrouwen konden steunen op familie. In al deze casus kregen echtgenoten dezelfde straf. In andere gevallen waar sprake was van gezamenlijk opererende mannelijke en vrouwelijke bedelaars, was er soms een verschil in strafmaat. In die gevallen kreeg de vrouw

⁹⁷⁵ Struijk, *De ISD in perspectief*, 110; T.J. Noyon, *Het Wetboek van Strafrecht verklaard*, bewerkt door G.E. Langemeijer, deel 3 (vijfde druk; Arnhem 1949) 446.

⁹⁷⁶ NHA, Toegang 198, inventaris 178, datum vonnis 454.

⁹⁷⁷ H. van Felijs, ‘De vonnissen en processen-verbaal van de terechtzittingen van 1811 tot heden’ in: G.A.M. van Synghel en L. Oldersma eds., *Broncommentaren 7. Bronnen voor de criminaliteit en strafrechtspleging vanaf 1811 tot heden* (Den Haag 2009) 59-122, aldaar 68-71.

⁹⁷⁸ Zie hoofdstuk 1: Startend in 1887 (het inschrijfregister start in september 1886), zijn de vonnissen om en om over een periode van steeds vijf jaar bestudeerd, namelijk over de jaren 1887-1891, 1897-1901, 1907-1911, 1917-1921 en 1927-1931.

een langere termijn. In vrijwel alle bestudeerde vonnissen ontbreekt een motivatie van de gekozen straftermijn.

Pluskota vindt in bovengenoemde studie alleen een verschil in straf als de medepleger een echtgenoot was. In die gevallen kregen vrouwen een lichtere straf. Zij veronderstelt dat de rechtbank geen moeder naar de gevangenis wilde sturen.⁹⁷⁹ Dit was niet aan de orde bij de bedelende echtparen. Waarschijnlijk vond de rechtbank deze vrouwen te oud of te ‘ontaard’ om aanspraak te maken op enige clementie vanwege hun moederschap. De jongste van alle gehuwden, de 40-jarige Sietske Dalstra, werd samen met haar man en haar twee dochters van dertien en zeventien jaar berecht en opgezonden. Over het jongste meisje vermeldt het vonnis dat zij weliswaar jonger dan zestien was, maar dat ‘uit houding en antwoorden der 4e beklaagde gegeven ter terechtzitting den rechter is gebleken dat zij met oordeel des onderscheids heeft gehandeld’.⁹⁸⁰ Voor de rechter vormde haar leeftijd geen reden om haar of haar moeder een mildere straf te geven.

Alle andere vrouwen die met hun echtgenoot bedelden, waren een stuk ouder dan 40. In 20 gevallen bedelden vrouwen samen met één of meerdere vrouwelijke lotgenoten, soms met ook een man erbij. Andere keren waren zij in het gezelschap van één of meerdere mannen. Soms was zelfs sprake van groepen van vier, vijf of zes personen. De reden voor het gezamenlijk opereren kan zijn dat zij hiermee de aangesproken voorbijgangers extra onder druk konden zetten om iets te geven. Dit was vermoedelijk het motief om voor bedelen in vereniging een strengere maximale (hoofd)straf toe te kennen. Het kan ook betekenen dat de rechtbank van Heerenveen, om onbekende redenen, vooral aan bedelen (in vereniging) aanstoot nam of hierover misschien een afspraak had gemaakt met de politie. Daar is echter geen bewijs voor gevonden. Een kleine aanwijzing zou kunnen zijn dat het woord ‘bedelarij’ of ‘aan een voorbijganger om een aalmoes (...) gevraagd’ op de gebruikte vonnisformulieren was voorgedrukt. In de enkele gevallen waar sprake was van een veroordeling voor landloperij waren deze passages doorgestreept en vervangen door (handgeschreven) ‘zonder middelen van bestaan rondgezworven’. Een andere mogelijke aanwijzing is dat de meesten van de in Heerenveen veroordeelde bedelaars niet over een vast woonadres beschikten. Bierens de Haan gaf geen verklaring waarom er in Heerenveen gedurende deze korte periode zoveel veroordelingen tot opzending waren en waarom deze overwegend bedelarij betroffen.⁹⁸¹ Vanaf eind 1889 is met enige regelmaat in het vonnis de aantekening te vinden:

overwegende dat de beklaagden volgens eigen opgaven geene middelen hebben om in hun onderhoud te voorzien, waardoor te vrezen is dat door hun verder verkeer op vrije voeten de maatschappelijke veiligheid kan worden bedreigd en alzoo hun onmiddellijke gevangenneming in de wet is gegrond.⁹⁸²

⁹⁷⁹ Marion Pluskota, ‘Criminal families and the court: co-offending in Amsterdam, 1897–1902.’ *The History of the Family* 20:2 (2015) 270-290, aldaar 283.

⁹⁸⁰ Tresoar, Rijksarchief Friesland, Leeuwarden, archief arrondissementsrechtbank Heerenveen, toegang 18-01, strafvonnissen, inventaris 224, datum vonnis 27-1-1888.

⁹⁸¹ Bierens de Haan vermeldt niet of het hierbij overwegend bedelaars of landlopers betrof.

⁹⁸² Tresoar, toegang 18-01, diverse aktes o.a. 5855 (vonnis Aaltje Brouwer, 10-4-1890).

Hiermee lijkt deze rechtbank de in die tijd gangbare mening toegedaan dat het hebben van geen geld of goederen automatisch zou leiden tot ernstigere vergrijpen.⁹⁸³

Omstandigheden

Enkele vonnissen bevatten meer informatie over de omstandigheden die tot opzending geleid hadden. Eerdergenoemde 21-jarige Aaltje Mink die wegens diefstal ‘in haar dienst’ op straat was beland, vertelde bij haar aanhouding dat zij al geruime tijd zonder middelen van bestaan rondzwierf en ‘onder de blote hemel in de bossen’ overnachtte. Haar grootmoeder van moederszijde had haar één nacht onderdak geboden, maar kon haar niet onderhouden. De rijksveldwachter had haar vervolgens naar het schip van haar vader gebracht, maar deze wilde haar niet in huis nemen. Vooral haar stiefmoeder zou hier sterk op tegen zijn geweest (Aaltjes moeder was drie jaar eerder overleden). Daarom nam de veldwachter haar uiteindelijk mee naar het huis van bewaring te Heerenveen. Aaltje bekende schuld aan landloperij en gaf aan dat zij tot werken in staat was. Het gevolg was dat zij na twaalf dagen hechtenis in de RWI terecht kwam.⁹⁸⁴

De 29-jarige Johanna Leemans vertelde de rechtbank van Den Haag in 1887 dat haar ouders niet voor haar wilden zorgen.⁹⁸⁵ In 1879 was zij, 21 jaar oud en ongehuwd, in haar geboorteplaats Leiden bevallen van een dochter die na vijf maanden overleed.⁹⁸⁶ De jaren daarna had zij in Veenhuizen (toen nog bedelaarsgesticht), met een tussenpoos van drie jaar, nog twee buitenechtelijke kinderen gekregen.⁹⁸⁷ Het is onduidelijk of deze kinderen nog in leven waren en zo ja, waar zij verbleven tijdens de detentie van hun moeder. Na twee maanden plaatste de RWI haar over naar Medemblik. Hier overleed zij anderhalf jaar later aan tuberculose.⁹⁸⁸

De plaatselijke rijksveldwachter betrapte Wilhelmina Koper slapend op een berg stro in één van de schuilplaatsen in de loopgraven van de Waalsdorpervlakte.⁹⁸⁹ De 38-jarige gescheiden Leentje Gendering had samen met haar partner rondgezworven in Laren. De soldaten die daar gelegerd waren gaven hen regelmatig voedsel.⁹⁹⁰ Een politieagent trof de 32-jarige Martina Dulfer in 1919 in een openbare straat in Katwijk aan Zee aan ‘slapend en in zeer vervuilde toestand’. Bij fouillering bleek zij slechts 2,5 cent op zak te hebben.⁹⁹¹ Haar huwelijk met een negen jaar jongere werkman uit Delft, ruim twee jaar eerder, bood blijkbaar geen bescherming tegen dakloosheid en andere ontberingen. Neeltje Heikoop erkende ‘zonder middelen van bestaan en zonder iets te bezitten dan de kleeren die ik aanhad’ te hebben

⁹⁸³ Beate Althammer, ‘Transnational expert discourse on vagrancy around 1900’, in Beate Althammer, Andreas Gestrich en Jens Grundler eds., *The welfare state and the ‘deviant poor’ in Europe, 1870-1933* (Basingstoke 2014) 103-125, aldaar 108-109.

⁹⁸⁴ Tresoar, toegang 18-01, inventaris 226, datum vonnis 24-10-1889.

⁹⁸⁵ NL-HaNA, Rechtbank 's-Gravenhage tot 1939, 3.03.15.01, inv.nr. 262, datum vonnis 3-10-1887.

⁹⁸⁶ Stadsarchief Leiden, archiefnummer 0516, inventaris 4744, akte 260 en inventaris 5000, akte 777.

⁹⁸⁷ Archief Groningen, geboorteregister gemeente Groningen 1886, aktenummer 219 en geboorteregister 1883, aktenummer 581.

⁹⁸⁸ Noord Hollands Archief (NHA), Haarlem, Rijkskrankzinnigengesticht te Medemblik, toegang 88, inventaris 360, dossier 833.

⁹⁸⁹ NL-HaNA, Rechtbank 's-Gravenhage tot 1939, 3.03.15.01, inv.nr. 546, datum vonnis 8-7-1919.

⁹⁹⁰ NHA, toegang 198, inventaris 333, datum vonnis 22-7-1920

⁹⁹¹ NL-HaNA, Rechtbank 's-Gravenhage tot 1939, toegang 3.03.15.01, inventaris 529, datum vonnis 2-1-1919.

rondgezworven. Zij voegde daaraan toe dat zij ‘de laatste tijd geslachtelijke omgang met mannen’ had gehad en ‘misbruik van sterke drank’ had gemaakt. Ook meldde zij dat zij tot werken in staat was. Tijdens haar jeugd had zij een jaar in de tuchtschool in Montfort doorgebracht.⁹⁹² Alida van Helsdingen bekende in 1918 voor de Amsterdamse rechtbank zonder middelen rondgezworven te hebben. Zij was ’s nachts slapend op een trap gevonden.⁹⁹³

In een enkel geval lijkt geen sprake geweest te zijn van bedelarij of landloperij in strikte zin. Mina van Breda, 57 jaar oud, gehuwd en woonachtig te Amsterdam, had op 20 juli 1929 voor verschillende cafés op het Damrak in Amsterdam staan zingen. Hoewel verschillende mensen haar geld hadden toegestopt, beweerde zij daar niet om gevraagd te hebben. Zij zou ook haar hand niet opgehouden hebben. Desondanks veroordeelde de rechtbank haar tot vier maanden opzending: ‘dat verdachte liedjes zong kan aan haar handelwijze geenszins het zeer kennelijk karakter van bedelarij ontnemen’. Op grond van haar ‘uiterlijke lichamelijke gesteldheid’ ter terechtzitting achtte de rechtbank haar tot werken in staat. In het vonnis ontbreekt, anders dan in vrijwel alle andere vonnissen, haar eigen verklaring hierover.⁹⁹⁴ Ook bij Trijntje Kooistra, waarover even verderop meer, is het maar zeer de vraag of zij in 1929 daadwerkelijk op bedelen (waarvoor zij veroordeeld werd) betrapt was. De enige aangehaalde getuige in haar proces-verbaal meldde uitsluitend dat zij drie weken eerder vanwege dronkenschap op het politiebureau ‘in bewaring was geweest’.⁹⁹⁵ In het geval van Helena Ruijs lijkt in eerste instantie eerder sprake van aanhouding voor prostitutie dan voor landloperij. De betreffende politieagent getuigde bij de zitting dat hij Helena in de nacht van 25 op 26 januari 1928 aantrof terwijl zij trachtte de aandacht van mannelijke voorbijgangers te trekken. ‘Met een van hen die haar aansprak ging zij mede. Zij liep met hem naar de Kuipersteeg waar zij in een donker portiek met die man bleef staan. Ik heb verdachte toen aangehouden. Bij fouilleren had zij twaalf en een halve cent bij zich’. Helena gaf te kennen dat zij al eerder zonder middelen van bestaan had rondgezworven. Het vonnis luidde zes maanden opzending: ‘ook in het belang van getuige zelf is het wenselijk dat zij geruime tijd onder tucht staat en aan arbeid wordt gewend (...) zonder vaste woon- en verblijfsplaats is er gegronde vrees voor herhaling der overtreding’.⁹⁹⁶

Bewijsvoering in de praktijk

De rechtbank van Amsterdam veroordeelde in de eerste jaren van het bestaan van de RWI veel meer vrouwen voor landlopen dan voor bedelen. De jaren na 1891 gaven een daling van het aantal opzendingen door deze rechtbank te zien. Bierens de Haan legde de oorzaak hiervoor bij een nieuwe politiemaatregel. Op basis daarvan mochten landlopers driemaal per maand bij eenzelfde politiebureau onderdak vragen zonder dat dit consequenties had. Omdat Amsterdam twaalf politiebureaus had, konden zij zich zo het hele jaar verzekeren van een nachtonderkomen zonder in ‘handen van justitie te vallen’. Het aankloppen bij steeds wisselende politiebureaus bij de zoektocht naar onderdak zou, volgens een ex-bewoner van Veenhuizen, een gangbare

⁹⁹² Het Utrechts Archief, toegang 1234, inventaris 39, datum vonnis 24-1-1930.

⁹⁹³ NHA, toegang 198, inventaris 296, datum vonnis 6-6-1918.

⁹⁹⁴ NHA, toegang 200, inventaris 114, datum vonnis 22-7-1929.

⁹⁹⁵ NHA, toegang 200, inventaris 111, datum vonnis 22-3-1929.

⁹⁹⁶ NHA, toegang 200, inventaris 101, datum vonnis 27-1-1928.

praktijk zijn in de grote steden onder de landlopers die niet wilden worden opgezonden.⁹⁹⁷ Daarnaast eiste de rechtbank van Amsterdam vanaf die tijd volledig bewijs van landloperij. Omdat dit bewijs zo moeilijk te leveren zou zijn, gingen veel zwervers Amsterdam mijden, volgens Bierens de Haan.⁹⁹⁸ Dit laatste impliceert dat een aantal van hen een verblijf in de RWI prefereerde boven een verblijf op het politiebureau. Als zij opzending wilden vermijden, zouden ze het immers geen probleem vinden dat landloperij zo moeilijk te bewijzen was.

Dat veroordelingen voor landloperij vóór 1891 veelvuldig voorkwamen, blijkt ook uit de voorgedrukte formulieren die Amsterdam hiervoor gebruikte. Deze bevatten onder andere de standaardfrase ‘op [...] *verzoek nachtverblijf aan 't politiebureau [...] verleend is*’. Hierop hoefden bijna alleen nog de data (van de overtreding en de zitting), de naam en de burgerlijke staat van de gedaagde te worden ingevuld. Voor bedelen maakte de rechtbank gebruik van een algemeen formulier dat op meerdere delicten van toepassing was. In bijna alle gevallen was één op eigen verzoek doorgebrachte nacht op het politiebureau voldoende voor opzending. Fouillering maakte standaard deel uit van de procedure.

De door Bierens de Haan gesignaleerde daling deed zich ook bij de vrouwen voor. Van de in totaal 155 veroordelingen van vrouwelijke zwervers door Amsterdam, dateren 96 (62 procent) van vóór 1891. Na deze periode leek deze rechtbank inderdaad uitgebreider stil te staan bij de bewijsvoering. Anders dan daarvoor hoorde de rechter (bij bedelen) ook getuigen. Omdat het aantal vonnissen na 1907 weer toenam, bleef het aandeel van Amsterdam in het totale aantal opzendingen over de gehele onderzoeksperiode bezien min of meer gelijk. Een andere opmerkelijke ontwikkeling was dat het aantal opzendingen voor bedelarij na 1892 significant toenam: van slechts enkele procenten in de periode tot 1892 naar 50 procent (29 van de 58) tussen 1892 en 1934. Het is niet onaannemelijk dat dit een gevolg was van het beleid van de rechtbank. Bij bedelarij was de bewijsvoering eenvoudiger omdat het hier een concrete actie (en geen toestand) betrof. Als vrouwen een veroordeling in Amsterdam wilden uitlokken, konden zij na 1892 dus beter bedelen.

Den Haag kende aanvankelijk meer vrouwelijke bedelaars, maar vanaf ongeveer 1890 nam het aantal vonnissen tot opzending voor landloperij sterk toe. Deze vonnissen waren bijna allemaal onderbouwd met de mededeling dat zij op eigen verzoek drie achtereenvolgende nachten op het politiebureau hadden doorgebracht. Deze rechtbank maakte gebruik van aparte (voorgedrukte) formulieren voor beide delicten. Voor landloperij bevatten deze onder meer de standaardformulering: ‘dat hij [naam ter invulling] te 's Gravenhage zonder middelen van bestaan heeft rondgezworven, en dat hem op zijn verzoek op ... [data ter invulling] nachtverblijf aan het commissariaat van politie aldaar is verleend.’

In vrijwel alle 68 vonnissen tot opzending voor landloperij in de steekproef tot 1907 was sprake van exact drie aaneengesloten nachten, op eigen verzoek doorgebracht op het politiebureau. Dit is een sterke aanwijzing voor het bestaan van de door Bierens de Haan veronderstelde afspraak tussen politie en justitie dat iedere landloper die drie nachten onderdak bij een politiebureau vroeg zich automatisch kwalificeerde als landloper en in aanmerking kwam voor opzending. Ook het feit dat op deze vonnissen voor landloperij de frase *gehoord de*

⁹⁹⁷ *De Rijkswerkinrichtingen te Veenhuizen. Afdrukken van indrukken door een onherroepelijk verlorene* (Rotterdam 1904) 16.

⁹⁹⁸ Bierens de Haan, *De strafbepalingen*, 76-78.

getuigen was doorgestreept levert ondersteuning voor de aanwezigheid van de door Bierens de Haan veronderstelde afspraak tussen politie en rechtbank. Als zwerven afdoende bewezen was met een verblijf van drie nachten op een politiebureau, waren immers geen getuigen meer nodig. Na 1907 was slechts in drie van de twaalf vonnissen voor landloperij sprake van drie aaneengesloten nachten op het politiebureau. De overige vrouwen waren op diverse plekken in de stad slapend aangetroffen, onder andere in het Haagse bos. Eén van hen was zelfs slapend op een privaat gevonden.

Den Haag achtte bedelarij bewezen na een bekentenis en (regelmatig) een verklaring van één of meer getuigen dat de betrokkene om een aalmoes gevraagd had, of gezien was ‘in een bedelende houding in het zicht van, of aan de openbare weg’. In enkele gevallen bedelden vrouwen met zijn tweeën of met een echtgenoot. De vonnissen van zowel Heerenveen als Den Haag bevatten meestal wat meer informatie over de persoon van de gedaagde, naast burgerlijke status en leeftijd soms ook beroep, ook de naam van een eventuele echtgenoot en of zij wel of niet over een vaste woonplaats beschikte.

De rechtbank van Utrecht maakte gedurende het grootste deel van de bestudeerde periode weinig woorden vuil aan de persoon van de gedaagde of de bewijsvoering van (overwegend) landloperij. Deze achtte landloperij afdoende bewezen indien de gedaagde het ten laste gelegde bekende en bij fouillering was gebleken dat de betrokken vrouw geen geld op zak had. Op de voorgedrukte formulieren (waarin net als in Amsterdam, uitsluitend van landloperij werd uitgegaan) waren alleen naam, leeftijd en geboorteplaats van de betrokkene, naam van de verbalisant, datum van de overtreding en de namen van degenen die het vonnis wezen met de hand toegevoegd. ‘Zonder beroep’ en ‘zonder vaste woonplaats’ waren standaard voorgedrukt. Bewijs voor het toekennen van een termijn op verzoek, zoals bij de mannen het geval zou zijn geweest, is bij de vrouwen niet gevonden. Hun gemiddelde opzendtermijn was met twee jaar aanzienlijk hoger dan die van de mannen in de eerder beschreven voorbeelden.

Bij de spaarzame vonnissen waarin sprake was van opzending voor bedelen was geen gebruik gemaakt van voorgedrukte formulieren en waren meer woorden gewijd aan de bewijsvoering. Deze vonnissen bevatten naast bekentenissen ook verklaringen van getuigen, aan wie de gedaagden ‘in bedelende houding’ om een aalmoes hadden gevraagd. Dit had vrijwel altijd plaatsgevonden op de openbare weg of op een vanaf de openbare weg zichtbare plaats.⁹⁹⁹ Uit de vijf vonnissen (uit de steekproef) die dateren van na 1928, blijkt dat de rechtbank rondom die tijd langer stilstond bij de bewijslast voor landloperij. Het vonnis bestond niet langer uit slechts één met standaardformuleringen voorgedrukt formulier, maar uit meerdere documenten.

Bij bedelen ging het niet altijd om geld. Catherina van Oosten, die samen met Anthonia Verwaard bedelde, verklaarde in 1911 ter terechtzitting dat zij ‘bij een boer, aan diens woning om een boterham heeft gevraagd [...] dat zij daaraan heeft toegevoegd, tot naaiwerk in staat te zijn’. Antonia bekende dat zij om kousen had gevraagd en deelde mee dat zij licht werk kon verrichten. Hiermee gaven beide gedaagden aan dat zij beantwoordden aan de belangrijkste voorwaarde voor opzending naar de RWI. Het is niet duidelijk of bovengenoemde toevoegingen in antwoord op een vraag van de rechtbank plaatsvonden of op eigen initiatief. De rechtbank van Utrecht concludeerde op basis hiervan en hun ‘houding en voorkomen’ dat zij tot werken

⁹⁹⁹ Zie o.a. het vonnis van Dorothea Adams: het Utrechts Archief toegang 382, inventaris 311, 14-3-1910 en dat van Johanna Meijer: het Utrechts Archief toegang 382, inventaris 314, 4-9-1911.

in staat waren en ‘mitsdien haar plaatsing in een Rijkswerkinrichting noodzakelijk is te achten’.¹⁰⁰⁰

Hoewel het antwoord op de vraag of de gedaagde tot werken in staat was, aldus de wetgever, in het vonnis ‘met redenen omkleed’ diende te zijn vermeld, bevatten de vonnissen in de steekproef daarover zeer weinig informatie.¹⁰⁰¹ In alle geraadpleegde vonnissen verlieten de rechtbanken zich bij de onderbouwing hiervan op de verklaring van de betrokken vrouw. Hiervoor zochten zij vervolgens bevestiging ‘in het voorkomen en in de houding van de gedaagde’. Slechts een enkele keer stond een rechtbank iets langer stil bij de vraag of de gedaagde tot werken in staat was. Over Petronella Heesterman meldde een getuige dat zij er ‘niet ziekelijk uitziet en uiterlijk geen gebrek heeft’. De reden van haar armoede zou zijn dat ‘zij zich veel te buiten gaat aan sterke drank en herhaald op de straat beschonken is bevonden’. Uit deze verklaring maakte de rechtbank van Den Haag op dat zij tot werken in staat was en veroordeelde haar in 1888 bij verstek tot opzending naar de RWI.¹⁰⁰² De aangehaalde getuigenis suggereert dat ziekte een reden had kunnen zijn om haar niet naar de RWI op te zenden.

6.4.2 Houding en acties van de betrokken vrouwen

Sommige vonnissen geven inzicht in de motieven van de betrokkenen.

Verzoeken om opzending

De 59-jarige weduwe Wilhelmina Leurs bleek de tweede maal dat zij naar de RWI gestuurd was hier aan de politie van Amsterdam uitdrukkelijk om gevraagd te hebben.¹⁰⁰³ Op het vonnis van de 50-jarige weduwe Anna Blom zijn de voorgedrukte woorden ‘nachtverblijf (...) is verleend’ doorgestreept en vervangen door de (met de hand geschreven) tekst ‘heeft verzocht opgezonden te worden’.¹⁰⁰⁴ Datzelfde is het geval met het vonnis van 13 juli 1888 van Hendrika Hendriks, waar deze tekst vervangen is door ‘op haar verzoek is aangehouden’.¹⁰⁰⁵ Catherina Cramer, die al tien keer eerder in de RWI was beland, verzocht de gemeenteveldwachter in 1900 eerst om twee nachten logies en koffie en brood. De derde dag vroeg zij hem ‘hare opzending naar eene rijkswerkinrichting te bewerkstelligen’.¹⁰⁰⁶ Petronella Rowaan, 66 jaar oud en gescheiden, vertelde in 1929 drie dagen in Rotterdam en Utrecht te hebben rondgezworven zonder ‘enige arbeid te kunnen bekomen’. De laatste twee nachten had zij op eigen verzoek doorgebracht op het politiebureau. In het proces-verbaal opgemaakt door de politie van Utrecht en ondertekend door de commissaris van politie staat te lezen:

dat zij thans ten einde raad is en zich tot werken wel in staat gevoelende (hetgeen mij aannemelijk voorkomt), dringend verzoekt in een Rijkswerkinrichting geplaatst te

¹⁰⁰⁰ Het Utrechts Archief, toegang 382, inventaris 313, datum vonnis 1-5-1911.

¹⁰⁰¹ Struijk, *De ISD in perspectief*, 111.

¹⁰⁰² Nationaal Archief, Den Haag, Arrondissementsrechtbank te 's-Gravenhage, toegang 3.03.15.01, inventaris 264, datum vonnis 27-2-1888.

¹⁰⁰³ NHA, toegang 198, inventaris 145, datum vonnis 7-11-1889.

¹⁰⁰⁴ NHA, toegang 198, inventaris 143, datum vonnis 31-1-1889.

¹⁰⁰⁵ NHA, toegang 198, inventaris 141, datum vonnis 13-7-1888.

¹⁰⁰⁶ NHA, toegang 198, inventaris 178, datum vonnis 18-5-1900.

mogen worden, voor de tijd van twee jaren. [...]dat zij geen lichaamsgebreken of kwalen hebbende allerlei werkzaamheden kan verrichten.¹⁰⁰⁷

Het waren niet uitsluitend oude en verzwakte of zieke vrouwen die om opzending verzochten. Sophia de Bruin, meldde zich in 1911, 31 jaar oud en weduwe, bij het politiebureau in Katwijk met het verzoek opgezonden te worden naar de RWI.¹⁰⁰⁸ Datzelfde deden Elisabeth Papemijer en Adriana Heere, beiden ongehuwd en respectievelijk 31 en 21 jaar oud in september 1898 in Sloten (een kleine gemeente vlakbij Amsterdam). Zij hadden een tijdlang rondgezworven in Amsterdam en Sloten omdat zij geen werk konden vinden en ‘geen geld of andere middelen van bestaan hadden’. Tijdens de zitting wezen zij de rechtbank erop dat zij haast ‘geene kleeren aan het lichaam hadden’, ongetwijfeld om hun armoede te onderstrepen. Beide vrouwen gaven ieder afzonderlijk te kennen ‘zeer goed te kunnen arbeiden’. De rechtbank trok dit ‘achtslaande op hun uiterlijk’, niet in twijfel.¹⁰⁰⁹ Het resultaat was dat beiden voor één jaar in de RWI belandden. Wat Elisabeth niet in de rechtbank noemde, was dat zij waarschijnlijk ruim zeven maanden zwanger was. Anderhalve maand na haar aankomst in de RWI werd Elisabeth overgebracht naar het Academisch Ziekenhuis in Leiden. Hier beviel zij van een zoon die zij de naam Hendrik gaf (naar haar vader). Toen zij ruim een maand later weer in de RWI terugkeerde, was haar zoon inmiddels overleden.¹⁰¹⁰

In Amsterdam werden gedaagden voor landloperij standaard gefouilleerd. De vraag is hoe Elisabeth erin slaagde haar zwangerschap te verbergen en, indien dit niet het geval was, waarom het vonnis geen melding maakt van haar gevorderde zwangerschap. Het is niet ondenkbaar dat de rechter van opzending zou hebben afgezien (of uitstel verleend had) wanneer Elisabeth hem gewezen had op haar conditie. Het had misschien als verzachtende omstandigheid kunnen gelden. Lyn Mackay toont in haar onderzoek naar de vrouwelijke dievegges die door de Old Bailey veroordeeld waren aan dat vrouwen bij hun schuldbekentenis vaak zwangerschappen en kinderen als excuus gebruikten.¹⁰¹¹ Daarbij lijkt het niet zinvol iemand naar een werkinrichting te sturen die binnen afzienbare tijd moet bevallen. De vrouwen die de RWI naar een academisch ziekenhuis stuurde om te bevallen, verbleven daar vaak langer dan een maand. Als alles goed ging, kwamen zij terug met een extra mond om te voeden.

Opvallend is dat politie en justitie verzoeken om opzending zonder enige bedenking leken in te inwilligen. Het moet toch enigszins vreemd overkomen dat een aantal gedaagden zelf uitdrukkelijk om straf vroeg. Dit suggereert dat opzet wellicht geen uitzondering was en dat (sommige) rechtbanken hieraan meewerkten, conform de hardnekkige geruchten die in die tijd de ronde deden. Petrus van Duyne spreekt van ‘het enige delict wiens overtreders zichzelf massaal bij de politie bleken aan te melden’. Hij verwijst hierbij naar een verhandeling van J.B.R. Roos van 1908, die uitging van een percentage vrijwillige opzendingen van 80-85

¹⁰⁰⁷ Het Utrechts Archief, Utrecht, toegang 382, inventaris 174, datum vonnis 20-12-1929.

¹⁰⁰⁸ BHIC, Den Bosch, toegang 155, Rijks Psychiatrische Inrichting (RPI) in Grave, 1896 – 1973, dossiers Grave inventaris 383.

¹⁰⁰⁹ NHA, toegang 198, inventaris 172, datum vonnis 28-9-1898.

¹⁰¹⁰ NL-HaNA, 2.09.05, inventaris 2 (RWI-register 996d).

¹⁰¹¹ Lyn MacKay, ‘Why they stole: women in the Old Bailey, 1779-1789’, *Journal of Social History* (1999) 623-639, aldaar 627.

procent.¹⁰¹² Ook de verslaggevers van het tijdschrift *Paleis van Justitie* en voormalige RWI-geneesheer Synco van Mesdag lieten niet na hier regelmatig op de wijzen. Zij legden de blaam meestal bij de uitgaanskas, die de uit de RWI vrijgekomen mannen in staat stelde zich enkele weken geheel uit te leven, om zich vervolgens blut weer voor opzending aan te melden:

De werkinrichtingen – het is zoo vaak gezegd – missen gansch en al haar doel door het telkens weer opnemen van “stamgasten”. Van personen die erop rekenen, weer voor twee of drie jaar onder dak te worden gebracht, nadat zij de verdiende gelden in enkele dagen tijds hebben verbrast. Telkens wanneer men zulk een collectie in de rechtszaal ziet paradeeren, komt men tot de overtuiging dat deze soort het gemiddeld gehalte uitmaakt. En zolang men tegenover recidivisten, van wie het kan worden aangetoond, dat zij slechts op staatkosten begeeren te leven, geen andere middelen dan wederopzending kent, zal hier geen verbetering worden aangebracht.¹⁰¹³

Was de toon van dit soort stukjes meestal al spottend en afkeurend, dit was nog vele malen sterker het geval als het vrouwen betrof:

Haar generaal-type is, zoo mogelijk nog meer weerzinwekkend dan dat van de mannen. Doorgaans sloffen en stampen zij voort op uitgezakte, wijde, bottines, met verlamd elastiek en waarboven de uitgerafelde modderrand van een soort rok tevergeefs poogt de overblijfselen der kousen voor het oog te verbergen. Sommigen van deze ongelukkigen – gezellinnen van pseudo-kreupelen en geleidsters van blinden voor de leus van wie zij veel ransel krijgen – hebben eene stompzinnige, dierlijk-idiote uitdrukking op het gelaat.¹⁰¹⁴

In bovengenoemde kringen lijkt af en toe het besef aanwezig dat werkloosheid, tegenslag, ziekte en ouderdom (bij gebrek aan adequate sociale voorzieningen) eveneens een rol konden spelen. Desondanks waren het, naar de mening van Van Mesdag, vooral de lieden ‘zonder eergevoel en met een zuiver materialistische instelling’ die tot de conclusie kwamen dat het in Veenhuizen ‘nog zoo kwaad niet is.’¹⁰¹⁵

Medewerking en indicaties van opzet

Behalve expliciete verzoeken om opzending, zijn er andere aanwijzingen dat vrouwen geen bezwaar tegen opzending hadden of hier zelfs op aanstuurden. Het kan immers nauwelijks toeval zijn dat vrijwel alle vrouwen, die de rechtbank van Den Haag voor landloperij veroordeelde, exact drie opeenvolgende nachten op eigen verzoek op een politiebureau hadden doorgebracht. De meesten van hen moeten hebben geweten dat dit onherroepelijk een verblijf in de RWI tot gevolg had. Als deze vrouwen opzending hadden willen voorkomen, hadden zij na één of twee nachten een ander politiebureau of voorlopige schuilplaats kunnen opzoeken.

¹⁰¹² Van Duyne, ‘Landlopers in het nieuwe Wetboek van Strafrecht’, 81.

¹⁰¹³ Citaat uit *Het Paleis van Justitie* 25 (1896); zie voor dit onderwerp ook Synco van Mesdag, ‘Iets over landlopers en bedelaars’, *Tijdschrift voor Strafrecht* 16 (1904) 1-51, aldaar 29-33.

¹⁰¹⁴ *Het Paleis van Justitie* 24 (1895).

¹⁰¹⁵ Van Mesdag, ‘Iets over landlopers en bedelaars’ (1904) 19.

Een andere aanwijzing is de snelheid waarmee veel vrouwen na afloop van hun straf weer voor de rechter stonden. Elsje van Stralen was 73 jaar oud en zonder vaste woonplaats, toen de rechtbank van Den Haag haar voor bedelarij veroordeelde in 1887. Na afloop van haar straftermijn van één jaar stond zij twee maanden later weer voor deze rechtbank, met als gevolg dat zij wederom in de RWI belandde.

In Amsterdam hadden alle vrouwen in de steekproef (n= 95), op één na, vóór 1892 gevraagd om een nacht te mogen doorbrengen op het politiebureau. De 48-jarige ‘arbeidster’ Martha Ernst werd op 27 november 1890 veroordeeld omdat zij zich twee weken eerder gemeld had bij de veldwachter in Oosterwolde

onder te kennen geven dat zij zonder middelen van bestaan was en rondzwierf en hem toen om nachtverblijf heeft verzocht dat hij beklagde toen heeft aangetroffen in het bezit van 10 cents en haar vervolgens voor den brigadier commandant van de marechaussees heeft geleid.¹⁰¹⁶

Martha lijkt hier, zoals vaker te lezen in de vonnissen, de exacte termen van de wettekst en dus ‘de taal van het gezag’ te hanteren toen zij zich bij de veldwachter meldde. Het is het uiteraard ook mogelijk dat politie of griffier verklaringen van gedaagden vertaalde naar de termen van de betreffende wetteksten.

Verbergen van ziekte gebreken of gevorderde zwangerschap

Maria Stoker (uit de inleiding) was niet de enige die haar slechte conditie verzwegen in de rechtbank. De 30 jaar oude Johanna Leemans vertoonde bij haar opname in 1887 in de RWI al sporen van krankzinnigheid, aldus haar dossier in Medemblik.¹⁰¹⁷ Johanna Jonker had mogelijk een ernstige ziekte onder de leden: zij overleed binnen negen maanden na aankomst in de RWI, 29 jaar oud. Het is uiteraard de vraag of de laatste twee vrouwen zich van hun ziekte bewust waren. Rolina van der Linden was samen met haar vader betrappt op bedelen in december 1888.¹⁰¹⁸ Zij was 26 jaar oud en moet ongeveer acht maanden zwanger geweest zijn toen zij voor de rechtbank stond. Drie weken na haar vonnis en tien dagen na aankomst in de RWI werd zij overgeplaatst naar de ‘Academische Kraaminrichting in Groningen’. Na vier weken kwam zij terug met dochter Albarta die na zes weken in de RWI overleed. Rolina’s vonnis maakte geen melding van een zwangerschap.

Er zijn meer vonnissen die geen enkele verwijzing naar een gevorderde zwangerschap, ziekte of gebreken bevatten. Het valt natuurlijk niet uit te sluiten dat vrouwen hier wel melding van hadden gemaakt, maar dat de rechtbank het niet nodig vond om dit in het vonnis op te nemen. Aan de andere kant vroegen de rechtbanken standaard aan alle vrouwen of zij tot werken in staat waren. Vrijwel alle vrouwen bevestigden dat. Het is onwaarschijnlijk dat het rijk graag hoogzwangere, zieke of gehandicapte vrouwen in de RWI zou zien: dezen behoorden immers niet tot de doelgroep. Daarbij kwam dat zieken, (hoog-)zwangeren en zuigelingen extra kosten met zich meebrachten waar geen werkkracht tegenover stond. Reden waarom het ministerie de

¹⁰¹⁶ Tresoar, toegang 18-01, inventaris 230, datum vonnis 27-11-1890.

¹⁰¹⁷ NHA, toegang 88, inventaris 360, dossier 833.

¹⁰¹⁸ Tresoar, toegang 18-01, inventaris 226, datum vonnis 13-12-1888.

officiëren van justitie opdroeg geen ‘stumperds’ die daar zelf om vroegen naar de RWI te sturen en beter te controleren of de veroordeelden tot werken in staat waren.¹⁰¹⁹

Francisca Vogels’ opzending had niet ‘behoord te zijn bevolen’, zo luidde het oordeel van de rechtbank van Rotterdam. Zij leed aan ‘zenuwtoevallen’. De aanleiding was een gratieverzoek in 1892. Het is onduidelijk wie dit gratieverzoek had ingediend omdat het dossier alleen het besluit en het advies van de rechtbank bevat, waarschijnlijk was dat de RWI.¹⁰²⁰ Dit liet onverlet dat diezelfde Francisca een jaar later weer voor dezelfde rechtbank stond en wederom veroordeeld werd tot de RWI. Had zij opzending kunnen vermijden door te verwijzen naar de reden waarom zij bij een eerdere opzending gratie kreeg? Van haar toevallen was zij niet genezen. Na afloop van haar straftijd belandde zij in de rijkskrankzinnigeninrichting in Medemblik. Hier kreeg zij de diagnose *insania epileptica*.¹⁰²¹ De 58-jarige koopvrouw Bastiaantje van Tuilenburg was één van de weinigen die de beschuldiging van bedelarij ontkende. Zij beweerde in 1929 dat zij op de in het proces-verbaal genoemde tijd en plaats lucifers verkocht. Zij was ook de enige die, hoewel zij toegaf wel in staat te zijn om te werken, wees op lichamelijke klachten, zoals pijn in haar borst en reumatiek. Desondanks veroordeelde de rechtbank van Amsterdam haar tot de RWI, waar zij 10 maanden later overleed.¹⁰²²

Verzet actief of passief

Verreweg de meeste vrouwen gaven gehoor aan de oproep voor de rechtbank te verschijnen. Zij leken zowel vlot te bekennen dat zij schuldig waren aan bedelarij of landlopen als te melden dat zij in staat waren om te werken. De vraag is uiteraard of dat ook altijd betekende dat zij graag wilden worden opgezonden. Ontkennen had wellicht niet zoveel zin als zij op heterdaad betrappt waren. Aan de andere kant hadden zij wel op zwangerschappen, ziektes of gebreken kunnen wijzen. Uit de geraadpleegde vonnissen kwamen slechts enkele vrouwen naar voren, die net zoals bovengenoemde Bastiaantje de beschuldiging ontkenden, aangaven niet tot werken in staat te zijn of op andere manieren niet aan hun veroordeling meewerkten. Misschien was Bastiaantje inderdaad onschuldig: venten werd nogal eens geassocieerd met bedelarij.¹⁰²³

Frouke Tekelenburg die in 1908 in Utrecht terecht stond voor landloperij ging (tevergeefs) in cassatie bij de Hoge Raad.¹⁰²⁴ Antje Weeling, die ook meerdere keren voor dronkenschap was opgezonden, bekende schuld bij haar arrestatie in 1908 maar herriep haar bekentenis bij de rechtszitting. De rechter was echter van mening dat zij die herroeping ‘niet op aannemelijke redenen heeft gegrond’. Het vonnis luidde drie jaar RWI.¹⁰²⁵ Petronella Heesterman had geen gehoor gegeven aan de oproep voor het gerecht te verschijnen.¹⁰²⁶ Zij werd bij verstek veroordeeld en er was een oproep in het Algemeen Politieblad nodig om haar op te sporen.¹⁰²⁷

¹⁰¹⁹ Zie hoofdstuk 4.

¹⁰²⁰ NL-HaNA, toegang 2.09.05, inventaris 2338, koninklijk besluit (KB) 23-12-1892.

¹⁰²¹ NHA, toegang 88, inventaris 374, dossier 1730.

¹⁰²² NHA, toegang 200, inventaris 112, datum vonnis 29-4-1929.

¹⁰²³ Wadauer, ‘Establishing distinctions’, 36.

¹⁰²⁴ Het Utrechts Archief, toegang 382, inventaris 307, datum vonnis 3-2-1908.

¹⁰²⁵ Het Utrechts Archief, toegang 382, inventaris 307, datum vonnis 6-4-1908.

¹⁰²⁶ NL-HaNA, Rechtbank 's-Gravenhage tot 1939, 3.03.15.01, inv.nr. 264, datum vonnis 27-2-1888.

¹⁰²⁷ CBG-verzamelingen, *Algemeen Politieblad* 1888.

Dina Foremans had bij haar arrestatie in 1890 tegen de verbalisant gezegd dat ze wel moest bedelen omdat ze anders niets zou hebben. Zij kwam vervolgens niet opdagen bij de behandeling van haar zaak in de rechtbank van Heerenveen die haar bij verstek veroordeelde. Ook bij haar baseerde de rechtbank zich op de verklaring van een getuige dat zij stevig gebouwd was en dus kon werken. De veldwachter die haar had aangehouden was iets minder stellig: hij beweerde dat zij wel 'iets kon werken' [...], doch dit liever nalaat en dan bedelt'.¹⁰²⁸ Toen een politieagent Grietje Pitstra aanhield, omdat zij aan de deur van verschillende huizen aan een openbare weg om een aalmoes vroeg, wierp zij zich op de grond en probeerde de agent te bijten en te slaan met haar muilen. Zij gaf aan alleen maar om wat te drinken gevraagd te hebben.¹⁰²⁹ Ook in de RWI 'wilde zij zich slecht aan tucht onderwerpen'. Dit was waarschijnlijk één van de redenen dat zij al snel (vijf weken) na haar aankomst werd overgeplaatst naar Medemblik. Daar kreeg zij de diagnose mania epileptica.¹⁰³⁰

In de inventarissen zijn een enkele keer ook vonnissen aangetroffen van vrouwen die schuldig bevonden waren aan bedelen en zwerven, zónder opzending naar een RWI. Helaas bevatten ook deze vonnissen nauwelijks een onderbouwing van deze beslissing. Een uitzondering vormde Jacoba de Vries. Op 22 juli, de dag dat zij 69 jaar was geworden, bevond de rechtbank haar schuldig aan bedelarij met als straf twaalf dagen hechtenis. De rechter zag vanwege haar leeftijd en het ontbreken van eerdere veroordelingen af van opzending.¹⁰³¹ Op Trijntje Kooistra, slechts enkele maanden jonger, die vier maanden eerder voor diezelfde rechtbank stond, was deze overweging blijkbaar niet van toepassing. Na drie dagen hechtenis werd zij voor een jaar opgezonden. Dat het bij één jaar bleef had zij waarschijnlijk wel te danken aan haar leeftijd. Onder het kopje '*opgave van bijzondere reden, die de straf hebben bepaald* [...]', staat niet alleen te lezen dat zij al eens eerder veroordeeld was, maar ook 'in aanmerking genomen haar hoogen leeftijd'. Trijntje ontkende zich aan bedelarij schuldig te hebben gemaakt en voerde aan dat zij familie in Friesland had, die haar zou kunnen helpen. Zij wees erop dat zij al eens eerder in de RWI was geweest, daaraan toevoegend dat zij niet heel sterk was. De politierechter was echter van mening dat opsluiting geboden was, 'daar zij geen vaste woon- of verblijfplaats heeft en ter voorkoming van bedelarij en landloperij'.¹⁰³² Met deze laatste opmerking lijkt de politierechter volledig in de geest van de 'Nieuwe Richting' in het strafrecht te handelen. Hierin stond immers niet de overtreding zelf, maar het voorkómen hiervan centraal waardoor de focus meer kwam te liggen op de (potentiële) dader dan op de daad. Daarbij komt dat de bewijsvoering (voor bedelarij) in het proces-verbaal geen rol speelde (de enige getuige sprak over dronkenschap).

De eerste keer dat Trijntje in de RWI verbleef, kwam zij vervroegd vrij. De reden daarvan is onbekend omdat het gratieverzoek niet gevonden is. Het is mogelijk dat ziekte de reden was. Het lijkt niet logisch naar een eerder verblijf in de RWI te verwijzen als zij niet opgezonden wilde worden. Deze tweede keer werd zij, een maand voor het verstrijken van haar straf, vanuit de RWI overgeplaatst naar de rijkskrankzinnigeninrichting in Woensel. Helaas is ook dat dossier niet bewaard gebleven.

¹⁰²⁸ Tresoar, toegang 18-01, inventaris 230, datum vonnis 2-10-1890.

¹⁰²⁹ Tresoar, toegang 18-01, inventaris 228, datum vonnis 2-9-1889.

¹⁰³⁰ NHA, toegang 88, inventaris 365, dossier 1118.

¹⁰³¹ NHA, toegang 200, inventaris 114, datum vonnis 22-7-1929.

¹⁰³² NHA, toegang 200, inventaris 111, datum vonnis 22-3-1929.

6.6 Samenvatting en conclusie

De vonnissen uit de steekproef tonen aan dat de wet bij de bestraffing van bedelarij en landloperij veel ruimte voor interpretatie bood. De arrondissementsrechtbank van Heerenveen was gedurende een bepaalde periode ‘gespecialiseerd’ in veroordelingen tot opzending voor bedelen (overwegend in vereniging). De rechtbanken van Amsterdam en vooral Utrecht grossierden daarentegen in veroordelingen voor landloperij. Alleen de rechtbank van Den Haag liet, over de hele periode bezien, een meer evenredige verdeling van vonnissen voor bedelarij en landloperij zien. De manier waarop de rechtbanken de bewijslast vaststelden, verschilde ook. De vele vonnissen waarin sprake was van een verblijf van drie nachten op een Haags politiebureau, bieden ondersteuning voor de door Bierens de Haan veronderstelde afspraak tussen politie en rechtbank. In Den Haag waren meerdere politiebureaus: de gedaagden hadden na één of twee nachten een ander politiebureau (of onderkomen) kunnen opzoeken. In Amsterdam was (tot 1891) één nacht op het politiebureau doorgebracht al voldoende om in een RWI terecht te komen. Voor Utrecht bleek rondzwerven zonder middelen van bestaan, bewezen via fouillering, reden genoeg voor een reis richting RWI. De keuze voor bedelarij of landloperij leek vrij willekeurig. De meeste bedelaars in Heerenveen hadden geen vaste verblijfplaats (en waarschijnlijk ook geen geld op zak, tenzij hun bedelarij succesvol was geweest). Ze hadden dus net zo goed een vonnis voor landloperij kunnen oplopen in plaats van voor bedelen.

De opzending van deze vrouwen kwam tijdgenoten die zich zorgen maakten over zwervers als een bedreiging voor de openbare orde (en misschien ook voor hun eigendommen en veiligheid) wellicht goed uit. Aan de andere kant bood opzending kansen aan de mensen die het onderwerp waren van deze zorg. Waarom zouden er rondom Heerenveen zoveel meer bedelaars zijn? Bestond er misschien ook een afspraak tussen politie en rechtbank, dat bedelen (in vereniging) onvermijdelijk tot opzending leidde? En waarom werd hier overwegend in groepen gebedeld en in andere plaatsen veel minder of nauwelijks? Waarom waren er in Utrecht, en aanvankelijk in Amsterdam, vrijwel geen bedelaars, terwijl bedelarij en landloperij zo nauw met elkaar verbonden waren? Bijna alle vrouwen verklaarden in de rechtbank dat ze konden werken, ook degenen die gevorderde zwangerschap, ziekte of ouderdom als excuus hadden kunnen aanvoeren of als reden om hen niet tot de RWI te veroordelen. Dit zijn aanwijzingen dat een redelijk groot aantal van de op landloperij of bedelarij betrapte vrouwen op opzending uit waren of daar geen bezwaar tegen hadden. In totaal bevatten de meer dan 500 bestudeerde vonnissen slechts in zeven gevallen een verwijzing naar passief of actief protest tegen opzending.

Na 1907, en vooral in het tweede decennium van de twintigste eeuw, stonden rechtbanken zoals die in Amsterdam en Utrecht, die aanvankelijk weinig woorden besteedden aan hun vonnis, hier uitgebreider bij stil. Mogelijk omdat er steeds minder vrouwen voor deze overtredingen voor de rechtbank kwamen. De instructies vanuit het ministerie van Justitie, om beter te beoordelen of de gedaagde behoorde tot de doelgroep van de RWI, speelden hierin wellicht ook een rol.

De vonnissen suggereren dat veel vrouwen goed op de hoogte waren van de gerechtelijke praktijken in de verschillende arrondissementen. Opvallend is ook dat velen van hen bij hun bekentenis aangaven dat ze ‘zonder middelen van bestaan’ rondzwierven. Dit was exact de bewoording van de wettekst in het Wetboek van Strafrecht over landloperij. Hierbij is de kanttekening van belang dat het heel goed mogelijk is, dat de griffie of getuigen de

verklaringen van de gedaagden vertaalden in de bewoordingen van de wettekst. Naast de vele vrouwen die de politie om nachtverblijf verzochten, al dan niet in de wetenschap dat dit zou leiden tot opzending, waren er vrouwen die meteen duidelijk maakten dat de RWI hun doel was.

Waarschijnlijk wisselden lotgenoten (vrouwen en mannen) tips uit over wat de beste plek was om naar toe te gaan als je graag opgezonden wilde worden. Anders dan verwacht, waren er bij de vrouwen in de herfst en de winter nauwelijks meer veroordelingen dan in de lente en de zomer. De reden hiervoor kan zijn dat vrouwen minder afhankelijk waren van seizoensarbeid. Een andere factor kan zijn dat de politie bedelen en landloperij intensiever vervolgde in de lente en zomer. Omdat het leven in die periode meer buiten plaatsvond, gaven bedelaars en zwervers wellicht meer aanstoot, terwijl in de winter juist meer bedelaars of zwervers onderdak wilden. Dit zou kunnen verklaren waarom de gesignaleerde pieken, in zowel herfst als voorjaar/zomer, elkaar min of meer in evenwicht hielden. Een laatste, wellicht waarschijnlijker, verklaring is dat factoren die een rol speelden in de reis van de vrouwen naar de RWI, zoals ziekte, zwangerschappen, verlies van familie, mishandeling en verwaarlozing niet gebonden waren aan seizoenen.

Al met al geeft deze studie naar de vonnissen van de vrouwen die in een RWI terecht waren gekomen, steun aan de veronderstelling dat veel landlopers en bedelaars een instelling als deze niet uitsluitend als straf ervoeren. Voor deze vrouwen aan de onderkant van de samenleving leek het met enige regelmaat ook een tijdelijke oplossing voor hun acute problemen te hebben geboden. De vraag is of er vervolgens sprake was van de paradox dat deze vrouwen hun laatste restje agency verspeelden door zich te laten opsluiten.¹⁰³³ Deze vraag komt aan de orde in het volgende hoofdstuk, waarin de RWI-vrouwen die om gratie vroegen centraal staan.

¹⁰³³ Commentaar Jan Kok op paper Posthumus conferentie 2018.